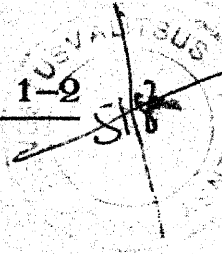


62
903.

1939 Üheteistkümnes aastakäik № 1-2



EESTI KEEL

Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri

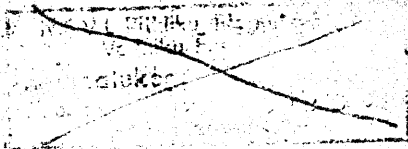
Toimetus:

Julius Mägiste
Peatoimetaja

E. Trinkman-Elisto
Toimetuse sekretär

Joh. V. Veski

67



Tartu 1939

Akadeemilise Emakeele Seltsi kirjastus

Sisukord.

| | Lk. |
|--|-----|
| 1. A. Kask , Jakob Hurt keelemehena | I |
| 2. Albert Saareste , Eesti keeleala murdelisest liigendusest | 17 |
| 3. Joh. Aavik , Uute tüvisõnade loomise küsimus | 41 |
| 4. N. Treumuth ja O. Liiv , Kohanimede tarvitamisest Keskarhiivi Toimetiste esimeses vihus („Polonica“) | 44 |
| 5. Raamatute ülevaade: J. Mg. , Teos mainasungarlustest | 45 |
| 6. Tegevuse aruanded: E. Trinkman , Ülevaade Akad. Emakeele Seltsi XII-ndast tege- vusaastast 1931 | 52 |
| A. Kask , Murdetoimkonna 1931. a. aruanne | 55 |
| E. Trinkman , „Eesti Keele“ 1931. a. aruanne | 56 |
| J. Ainelo , Nimede-eestistamise Toimkonna 1931. a. aruanne | 57 |
| M. Lubi , Stenograafia-toimkonna 1931. a. tegevuse aruanne | 57 |
| 7. E. T. , Akad. Emakeele Seltsi koosolekuteateid | 58 |
| 8. Kroonika: E. T. , Tartu keelenuendusühingu kõnekoosolek | 62 |
| „ Eesti Kirjanikkude Liidu kõnekoosolek | 62 |
| 9. Toimetusele saadetud kirjandust 1931 | 63 |

EESTI KEEL

Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri

Toimetus:
Tartu, Veski 9—5, tel. 6-55.

Talitus:
Akad. Kooperatiiv, Jaani 7, tel. 63.

Jakob Hurt keelemehena.

Meie rahvaluulekuninga ja ärkamisaegse seltskonnategelase Jakob Hurda rohketest harrastusaladest on küllaltki jälgimisväärne ka tema töö keelepõllul. Ühenduses tema 25. a. surmapäeva mälestamisega püüamegi alljärgnevas heita põgusat pilku tema keelelisele tegevusele.

Jakob Hurt, kuigi ülikoolis õppinud teoloogiat, kuulub siiski meie esimeste kõrgema keeleteadusliku haridusega eesti soost keelemehete hulka. Ta eelkäijad sel alal olid oma enamusel sakslased. Needki vähesed eestlased, kes teotsesid keelepõllul, nagu O. W. Masing ja F. R. Faehmann, polnud saanud keeleteaduslikku eriharidust ega suutnud küllaldaselt süveneda keeleküsimusisse. Alles Mihkel Veske (omandas dr. phil. astme Leipzigis 1872. a.), Karl August Hermann (omandas dr. phil. kraadi samuti Leipzigis 1880. a.) ja Jakob Hurt (omandas dr. phil. astme Helsingis 1886. a.) moodustavad ärkamisaegse eesti filoloogide kolmiku, kelle hooleks jäi eesti keele arendamine ja uurimine. Jakob Hurda osa selles töös vaadelda ongi järgneva ülevaate ülesandeks.

Huvi keelte vastu tärkas Jakob Hurdas juba keskkoolipõlves. Kui ta ülikoolis (1859—1864) siiski asus tööle usu-teaduse alal, tegi ta seda puhtpraktilistel kaalutlustel. Et ta aga oma õpingute kõrval ei jätnud unustusse ka oma huvialasid, seda näitab tema toleaeagne tegevus.

Juba 1861. a. on ta alanud eesti murdeainestiku jälgimist. Sellele viitavad kaks Eesti Kultuuriloolises Arhiivis leiduvat vihku¹, millesse ta on tähestikuliselt märkinud peamiselt talle

¹ Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA), Hurda kogu, mapp 33, vihk 1 ja 2 pealkirjaga „Esthonica. Lexicalien“ I, II.

tuttavaid Põlva murdesõnu. Mis laadi need märkmed kannavad, selle näiteks olgu lk. 50-l leiduvad sõnad:

„indjitämä = hambit indfile ajama; auch fichern. Plw.
frq: indjitellemä.

imäümä = (vom Brote gefagt) leib om imäümi.

indjit = Spötter (Jemand, der hambad indfile hat).“

Töö on aga jäänud algastmele; hiljem pole tal arvatavasti enam võimalust olnud sõnastikku täiendada.

Samast ajast on pärit ka kolmas vihk pealkirjaga „Grammatikalisches, Esthonismen u. sonst sprachliches“, mis sisaldab mitmesuguseid eesti keele kohta käivaid märkmeid. Näiteks jälgib ta siin transitiivsete ja intransitiivsete verbide vahetust: *valmistama* — *valmistuma*, *kandma* — *kanduma*, *zuskama* — *zuskuma* jne. Igatahes annavad need vihud tunnistust tema elavast keelelisest huvist sel ajajärgul.

Ka tema esimene keeleline uurimus „Onomatopoeica Estonica“, mis kanti ette 7. veebr. 1862 Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul, on valminud samal ajal. Nagu A. Veitmann oma töös Hurda üle tähendab, äratas see kirjutis sellist tähelepanu, et Hurt veel samal aastal valiti Õpetatud Eesti Seltsi kirjavahetajaks liikmeks¹.

Millest kõneleb siis Hurt oma esimeses keelelises kirjutises?

Nagu Õp. E. Seltsi koosolekukirjeldusist näha, käsitleb Hurt selles 84-leheküljelises Seltsile esitatud uurimiskatses oma kodumurdest, Põlva kihelkonnast pärit olevaid onomatopoeetilisi sõnu. Seejuures püüab ta sõnu uues kirjaviisis nii märkida, nagu neid vastavas murdes rahvasuus tarvitatakse. Ühtlasi selgitab ta ka sõnade tähenduslikku külge, lisades selleks lausenäiteid ja juhtides tarbekorral tähelepanu isegi rahva arvamustele. Sõnadest on esitatud nii noomeneid kui verbe, kuna interjektsioonid puuduvad. Õp. E. Selts peab sellist uurimiskatset eesti sõnavara alalt küllaltki tähtsaks ja otsustab autorit ergutada samalaadse töö jätkamisele².

Võib-olla sellest õhutatuna esinebki Hurt juba mõne kuu pärast (16. mail) Õp. E. Seltsis ettekandega „Programm einer deutschen Grammatik für estnische Volksschulen“, milles ta nõuab ka algkoolidele süstemaatset saksa keele grammatikat, mis annaks õpilastele pildi keele kui orgaanil-

¹ Vrd. A. Veitmann'i auhinnatöö 1929. a. „Jakob Hurda osa Eesti rahvuslikus liikumises aastail 1863—1885“, lk. 5. Tartu Ülikooli raamatukogus.

² Vrd. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft (SbGeG) 1862, lk. 7.

lise terviku ehitusest. Grammatilised oskussõnad, et nad ei jääks õppijale surnud formeliteks, peaksid olema ka eesti keeles. Eeskujuks terminoloogia loomisil olgu soome grammatikud¹. Seegi ettekanne osutab ta suurt huvi keeleõpetusliikude küsimuste vastu.

Igatahes hinnatakse juba tol ajal Hurta heana eesti keele tundjana. Sellega on ka seletatav, et veel samal aastal (1862) dr. Kreutzwald'i soovitusel J. Hurdale usaldatakse Liivimaa talurahva seaduse lõuna-eesti murdesse tõlkimine. Kreutzwaldi juhatusel valmistabki Hurt uues kirjaviisis vastava tõlke, mis ilmub 1863. a. pealkirjaga „Lihwlandi Talurahwa Seadus“. Tõlge väärrib tähelepanu uute juriidiliste oskussõnade tõttu².

Tolleaegses võitluses vana ja uue kirjaviisi pooldajate vahel astub Hurt veendunult uue kirjaviisi kaitsjate hulka. Uue kirjaviisi propageerimiseks ja laiemalt tutvustamiseks kavatseb ta Kõler'i õhutusel ajalehes avaldada vastava artikli. Algul kavatsetud kirjutisest võrsub aga väike 16-leheküljeline brošüürike, mis ilmub Õp. E. Seltsi väljaandel 1864. a. pealkirjaga: „Lühitene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi.“ Raamatuke sisaldab ülevaate eesti häälikutest ja katsub anda reeglite uue kirjaviisi tarvitamiseks. Uue kirjaviisi „peaseadusena“ esitatakse nõue: „Kirjuta võimalikult nõnda, kuidas sa räägid. On sõnadel suuga kõneldes ja kõrvaga kuuldes vahe, siis peab ka kiri püüdma vahet teha, et lugeja ei eksi.“³ Näidatakse, et uus kirjaviis võimaldab vahetegemist näit. *sulle* ja *sule*, *vakka* ja *vaka* vahel ja on seetõttu parem vanast kirjaviisist. Samal põhjusel soovitatakse ka palatalisatsiooni märkimist [näit. *seina palk*, aga *töömeeste palk*, *kasta* (sõnast *kast*), aga *kasta* (sõnast *kastma*)]⁴.

Kuigi siin peajoontes õieti on esitatud uue kirjaviisi põhireeglid, on veider ja väär see viis, kuidas neid esitatakse. Nii näiteks kõneldakse klusiilide (raskehääleliste) kohta: „On hääel pehme, siis kirjuta ka pehme pookstav (*b, d, g*), on ta kõva, siis ka kõva pookstav (*p, t, k*)“⁵, või jällegi „kõvad pookstavid (*p, t, k*) võivad kahekordsed ja ühekordsed olla, kuuleb kõrv *k a k s t ü k k i k õ r v u*, siis kirjuta ka kaks, kuuleb ta ainu, siis aga üks ainus“⁶.

¹ Vrd. SbGEG 1862, lk. 19.

² Vrd. A. Veitmanni auhinnatöö 1929. a., lk. 5.

³ J. Hurt, Lühikene õpetus õigest kirjutamisest, lk. 5.

⁴ Sealsam., lk. 10.

⁵ Sealsam., lk. 7.

⁶ Sealsam., lk. 8.

Sellised seletused olenevad arusaadavalt ühelt poolt oskussõnade puudulikkusest, teiselt poolt aga ka Hurda enese süvenemastusest häälikuõpetusse. Uue kirjaviisi levitamisel on töö siiski oma ülesande täitnud.

Olgugi et Hurt lõpetas ülikooli usuteadlasena ja omandas 1865. a. cand. theol. astme oma uurimusega mag. Heinrich Stahl'i üle, kahtles ta siiski, missugusele elukutsele asuda. Kui tal 1867. a. ebaõnnestub saada Äksi kirikuõpetajaks, otsustab ta, nagu kirjast Kölerile näha, „teoloogiat maha jätta ja keeleteaduse juurde üle minna“¹. Ta tahaks kõige enam end pühendada soomesugu keelte ja eesti vanavara uurimisele, kuid raskusi sünnitab sel alal elatumisküsimus. „Oleks ometi Tartus üks dotsentuur soome keelte jaoks üleüldiselt ja eesti keele jaoks iseäraldi! Kui heameelega püüaksin ma niisugust dotsentuuri...“², peab ta õhkama.

Kui muud üle ei jää, siis kavatseb ta klassika keeleteadlaseks hakata. Nii sünnibki. Ta õiendab vastava keskkooliõpetaja-eksami ja asub koolipõllul tööle. Õpetajana peab ta nn. pedagoogilistel õhtutel paar ettekannet eesti keele üle tolleaegsetes koolides. Esimeses ettekandes (XI, 1869) leiab ta, et „rahvakoolis tohib õpetada ainult rahvakeeles, mida iga koolilaps mõistab“³. Teine ettekanne (IX, 1870) puudutab eesti keele õpetamise küsimust keskkoolis. Kuna meil teotsevate ametnikkude rahvakeele oskus on väga puudulik, tuleks tema arvates eesti keel õppeainena ka kreiskoolides ja gümnaasiumides tarvitusele võtta. Ühtlasi toimibki ta ise oma sõnade järele. 1870. a. teisel semestril hakkab ta Tartu gümnaasiumis eesti keelt õpetama. Koidula' märkmete järele oli see esimene gümnaasium, kel oli luba õpetada „maakeelt“⁴.

Samal ajajärgul on ta pidanud rea kõnesid keele üle ka mujal. Nii kõneleb ta Tartu Saksa Käsitöölise Seltsis „Keele ehitusest“ („Ueber den Bau der Sprache“ 10. I 1869) ja „Keele elust“ („Aus dem Leben der Sprache“ 5. XII 1869)⁵. Samuti kõneleb ta paaril korral ka „Vanemuise“ seltsis „Eesti keelest“⁶.

Enam tähelepanu kui ta populaar-teaduslikud kõned väärivad ta Õp. E. Seltsis peetud ettekanded. 1870. a. esineb ta siin referaadiga „Die Volkslieder der Werro-Esten“; milles

¹ E. Kiri. 1911, lk. 144; vrd. ka Veitmanni uurimus, lk. 20.

² Sealsamas.

³ EKLA, Hurda kogu, mapp 37, vihk 7, lk. 13.

⁴ Vt. Koidula-Almbergi kirjavahetus, lk. 34; vrd. Veitmanni uurimus, lk. 62.

⁵ EKLA, Hurda kogu, mapp 37, vihk 4 ja 5.

⁶ Vt. „Vanemuine“ 1865—1925, lk. 80.

ta eeskätt rõhutab just Võru rahvalaulude keelelist külge. Ta leiab, et neis lauludes esineb rida vanemaid keelelisi vorme (*mõisuvan, minnehna, tullehna, saanuvas, antuvas*), mis on huvitavad keeleteaduse seisukohalt mitte ainult eestlasile, vaid isegi soomlasile¹.

Järgmisel aastal kõneleb ta siin Läti Henrikul esineva sõna *maleva* üle². Ta näitab, et see sõna on ka rahvalaulus püsinud. Nii esineb ühes laulus:

„Aije sõa sõõrumahe,
Malvi maha ragomahe.“

Kuna ka ladinakeelses tekstis sõna on püsinud *maleva* ∼ *malva* ∼ *malvia* kujul, siis oletab Hurt, et sõna nimetav oli *malvu*, omastav *malvi*.

Enam tegeliku keeleõpetuse alale siirdub Hurt, kui ta 1871. a. saab „Eesti Postimehe Lisalehe“ toimetajaks. Siin avaldab ta kuuest numbrist läbikäiva kirjutise „Lisalehe keele pärast“ ja „Veel Lisalehe keele pärast“³, milles ta esitab oma keelelisi põhimõtteid. Kõige olulisemaks peab ta siingi uue kirjaviisi tarvituselevõttu. Lisaks sellele aga avaldab ta rea uuendusi, mida ta ise „Lisalehes“ tarvitab ja mille tarvitamist ta püüab põhjendada.

Need tema uuendused on järgmised.

Esiteks soovitab ta tarvitada imperfekti mitm. 3. p. lõpul *-sivad, -ivad* pro *-sid, -id*, näit. *nemad elasivad, surivad*, mitte *nemad elasid, surid*. Põhjenduseks on tal ühelt poolt see, et pikema lõpu tarvitamisega välditakse kokkusattumist ainsuse 2. pöördega (*sina elasid, surid*), teiselt poolt aga põhjendab ta seda murrete esindusega, oletades ekslikult, et *-sivad, -ivad* on imperfektis vanem resp. algupärasem kui *-sid, -id*. Samuti soovitab ta pikemat lõppu tarvitada ka tingivas kõneviisis, seega siis: *elaksivad, sureksivad* pro *elaksid, sureksid*.

Teiseks eelistab ta *-tama, -dama* -lõpuliste pöördsonade umbisikulises tegumoes lõppusid: *-tatakse, -datakse; -tati, -dati; -tatav; -tatud; -tatama; -tatagu*. Tuleb seega siis tarvitada: *armastatakse, elatakse, istutatakse; armastatud, elatud, istutatud*, mitte aga: *armastakse, elatakse, istutakse; armastud, elatud, istatud*. Põhjendamisel peab ta pikemat vormi algupärasemaks, toetub Ahrens'ile ja rahvakeelele. Ühtlasi rõhutab ta aga teravalt ka keelereeglite järjekindluse tarvilikkust, näidates, et pikemate lõppude järjekindel tar-

¹ Vt. SbGEG 1870, lk. 31—32.

² Vt. SbGEG 1871, lk. 65 „Ueber das bei Heinr. von Lettland vorkommende Wort „maleva“.“

³ Vt. Eesti Postimehe Lisaleht 1871, nr. 2, 7, 8, 9, 11 ja 13.

vitamine võimaldab vahetegemist *istuma* ja *istutama*, *elama* ja *elutama* vahel.

Kolmandaks soovitab ta *ea* asemel *ää*-d sõnus: *pää*, *pääle*, *pääl*, *päält*, *päälik*, *pääsema*, *päästma*, *hää*, *sää*, *tää*. Ta leiab, et *ää* on vanem (leidub soome keeles), on rahvamur- retes laiemalt tarvitusel, on reeglipärasem (vrd. *hea*, kuid mitm. os. *häid*), võimaldab tähenduslikult sõnu paremini eral- dada. Sel puhul lausub ta: „Sõnakäänd *seal* tuleb sõnast- *sig*a, aga *sää*l tähendab kohta“¹. Ainult sõnus *teadma* ja *seadma* jätab ta küsimuse lahtiseks.

Neljandaks ja ühtlasi tema omapärasemaks uuenduseks on nn. *o ettepanek*. Ta soovitab enam kui seni tarvita- tada *o*-tähte, näit. *joba*, *asjost* jne. Oma ettepaneku kohta ütleb ta: „Oma *o* rikkuse olen mina Võro murdest võtnud ja ei ole tema mitte mino omast pääst ehk sule hooletusest tul- nud“². Põhjenduseks toob ta järgmist: „Esitaks on *o* hää- leledam ja sellepärast ilosam kui tume ja madal *u*. . . Tõi- seks teeme meie *o*-d ja *u*-d kindlaste kirjutates, mitokord va- het. Võro murdes näituseks, on *kulo* kogoni tõine sõna kui *kulu*“³. Ühtlasi viitab ta seejuures ka vastavatele soome sõ- nadele, kus järgsilpides leidub *o* samuti kui lõuna-eestis.

Oma siin-esitatud ettepanekute juurde, välja arvatud *o* elustamiskatse, on Hurt jäänud ka hiljem.

„Eesti Postimehe Lisalehe“ toimetajaks sai Hurt olla ai- nult pool aastat. Sel ajal siin ilmunud kirjutistest kuulub kõigi tunnuste järele Hurdale ka allkirjata ilmunud pikem- artikkel „Kas Eesti keelele uusi sõno tarvis“⁴. Selles leiab autor, et sõnu tuleb laenata, kuid ainult siis, kui meil oma sõna puudub. Soovitavaks peab ta laenamist soome keelest⁵. Parem aga kui laenamine on eesti murdesõnade tarvitusele- võtt ja uute sõnade tuletamine. Viimase puhul aga hoiata- takse keelemehi: „Kirjamees, kes uue sõna sünnitanud, peab- iga kord selgeste teadma ja otsust anda jõudma, mispärast ta oma sõna nõnda ehk nõnda sünnitas ja mitte teisiti“⁶.

Veelgi avaramad võimalused keele alal töötamiseks ava- nesid Hurdale, kui ta sai samal aastal (1871) asutatud Eesti Kirjameeste Seltsi esimeheks (presidendiks). Kuigi Seltsi põhikirjas oli: „Seltsi püüdmiseks... on... kasulisi raama-

¹ Eesti Postimehe Lisaleht 1871, nr. 11, lk. 65.

² Eesti Postimehe Lisaleht 1871, nr. 13, lk. 77.

³ Sealsamas.

⁴ Eesti Postimehe Lisaleht 1871, nr. 22, 24, 25, 26 ja 27.

⁵ Hurda suhtumise kohta soome laenudele eestis vt. pikemalt J. Mägiste, E. Kirj. 1931, lk. 99—100.

⁶ Eesti Postimehe Lisaleht 1871, lk. 160.

tuid Eestikeeli välja anda“, seletab Hurt kõnes „Mis Selts püüab“ (13. VI 1873), et Seltsi kohus olevat „1) kirjakeelt kasvatada; 2) kirjakeelt harida; 3) keelt (üleüldse) uurida; 4) vanat aega uurida ja 5) täädusi isamaa tundmises kasvatada“¹. Sellest kõnest võime järeldada, kui tähtsaks pidas Hurt eesti keele uurimist ja arendamist.

Et ühtlane kirjaviis sel ajajärgul puudub, siis on Hurda esimeseks püüdeks Kirjameeste Seltsi abil tuua ühtlust selleaegsesse kirjakeelde. Sellepärast esineb ta juba Seltsi teisel koosolekul (30. VI 1872) kõnega „Eesti kirjakeelest, tema praegustest puudustest ja tema parandamisest edespidi“. Koosolekul otsustatakse vanast kirjaviisist loobuda, tarvitada *ea* asemel *ää*-d (*hää*, *pää* jt.), *-sid* asemel *-sivad* (*elasivad*) ja *-takse* asemel *-tatakse* (*armastatakse*). Lisaks juba varem Hurda poolt esitatud ettepanekutele leitakse, et pöördsonade olevikus kolmas pööre peab olema samas astmes, milles esimene ja teine, seega siis: *tahavad*, *loevad*, mitte aga: *tahtvad*, *lugevad*. *H* tarvitamise kohta sõna algul tähendatakse: „Pookstav *h* tuleb, kus ta senni sõna alguses seisis, ka edespidi senna jätta, et kül suur hulk murdeid seda häält sõna hakatuses välja ei ütle“². *H* säilitamise poolt kõneles ka asjaolu, et *h* märkimine võimaldab sõnade tähendust paremini eraldada, näit. *aru* ja *haru* jt.

Kui 1875. a. õigekirjutuse küsimused uuesti Seltsis päevakorraks kerkivad, siis valitakse küsimuste lahendamiseks vastav „komitee“, kuhu kuuluvad Hurt, Veske ja Jakobson. Nagu selle nn. „Eesti kirjutusviisi parandamise komitee“ protokollist näha, ei ole valitsenud toimkonnas täielikku üksmeelt. Eesti kirjaviisi aluseks on võetud dr. Veske käsikirjas olev raamat „Eesti keele healte õpetus“. Kuna Veske oma raamatus eesti kirjaviisi rajab „Kesk-Tallinna keele murretele“, siis on Hurt oma arvamusi mitmel puhul pidanud laskma eraldi märkida. Nii otsustab toimkond kirjutada *õe*, näiteks sõnas *võeras*, kuna Hurt pooldab *õõ* tarvitamist, millest erandid oleksid sõnad: *nõel*, *sõel*. Samuti „Otsuseks tehti, et neis sõnades, kelles Tallinna ehk põhjapoolses murdes *ea*, Tartu ehk lõunapoolses murdes *ää* räägitakse, peab Tallinna murde järele *ea* kirjutatud saama, näit. *teadma*, *tean*, *hea*, *seal*, *pea*, *peale*. Hurt jääb *ää* kirjutamise juure, näit. *hää*l, *tää*dma, *sää*l.“³

Et Hurt Veske poolt esitatud kirjaviisi ei poolda, selgub

¹ Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1873, lk. 80.

² Sealsam., lk. 77.

³ Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1877, lk. 41.

ka ühest tema hilisemast sõnavõtust (22. X 1879) Eesti Kirjameeste Seltsis, kus ta soovib rahvaraamatuid kirjutada „uudendusteta“ Ahrensi kirjaviisi järele, mitte aga tarvitada *siadus* jne., nagu Veske nõuab.

Keeleliste küsimuste üle on Hurt Eesti Kirjameeste Seltsis refereerinud ja sõna võtnud kaunis tihti. Nii esitab ta 1872. a. (28. XII) koosolekul reegli, et mitmuse omastav kujuandakse ainsuse osastavast, 1874 (2. I) selgitab sõna juure ja suffiksi vahekorda, 1876 (8. I) soovib tarvitada võru murde põhjal mitmuse osastavas: *maid, puid, teid, öid, töid*, mitte: *maasid, puusid* jne. Pikema ettekandega esineb ta 1878 (3.—4. I) sõnade kokku- ja lahkukirjutamise ja *-ki, -gi* liite tarvitamise kohta. Mõlemad küsimused on küllaldaselt põhjalikult läbi töötatud, nii et reeglid, mis ta sel puhul esitab, on jäänud maksvusele tänini¹.

Huvipakkuv on ehk sel puhul jälgida ka tema suhtumist võõrsõnade tarvitamise küsimusse. 1879. a. 22. okt. peetud koosoleku protokollis märgitakse: „Ta laitis kirjakeele segamist võeraste sõnadega. *Kalender, redaktia, redaktor* peaks maha jääma ja selle asemel pruugitagu *tähtraamat, toimetus, toimetaja*.“²

Tegelikkude keeleõpetuslikkude küsimuste kõrval kõneleb ta ka eesti murretest. Nii selgitab ta lõuna-eestilist vokaali-vaheldust: *kiel (kēl): keele, ruosk (rōšk): roosa, süök (sōk): söögi* (26.—27. IX 1875), esitab üleskutse vokaal-harmonia jälgimiseks eesti murretes (13. VI 1873), kõneleb nimedest ja kutsub kõiki üles *k o h a n i m e d e* kogumisele (27.—28. VI 1878) jne. Et viimane üleskutse ka teatavaid tulemusi on andnud, seda võib järeldada neist kohanimetuskogudest, mis on talle Eesti Rahvaluule Arhiivis.

Lõpuks tutvustab ta Eesti Kirjameeste Seltsi liikmeid ka oma uurimuste tulemustega, mis ta hiljem avaldas saksa keeles kas õpetatud Eesti Seltsi väljaannetes või mujal. Sellistest ettekannetest võiks nimetada tema kõnet *ehk* ja *või* tarvitamise üle (1879) ja referaati *ne-lõpulistest* omadussõnadest (1880). Viimases selgitab ta *-ne* liitumist singulaarsele ja pluraalsele tüvele (vrd. *luu-ne, lui-ne* jt.).

Kuna Hurdal 1881. a. Seltsis tekib kokkupõrge Jakobsoni rühmaga, siis jääb ta nüüd eemale Seltsi tegevusest.

Üldjoontes jälgides Hurda keelelist tegevust Eesti Kirjameeste Seltsis võib märgata, et see kannab enam tegelikku laadi. Hurt katsub siin eeskätt kaasa aidata selleks, et meie

¹ Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1878, lk. 4—5.

² Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1879, lk. 25.

kirjakeel kujuneks ühtlaseks. Kuigi ta pole süstemaatselt tegelikku keeleõpetust siin käsitelnud, on ta kogu aeg siiski püüdnud selgitada neid küsimusi, milles oli kõige enam kahtlusi ja milles kõige enam eksiti. Ja nii mitmeski küsimuses (*õõ* tarvitamine, *h* sõna algul, *-ki* ∞ *-gi* küsimus, kokku- ja lahkukirjutamine jt.) on Hurt esitanud seisukohad, mis on jäänud püsima.

Enam teaduslikku laadi kandvate küsimuste üle jätkas Hurt refereerimist Õpetatud Eesti Seltsis. Nii esitati siin 1875. a. tema ettekanne „Ueber die Inessiv-Endung im Süd-Estnischen“, milles ta puudutab lõuna-eestis esinevate inessiivi-lõppude päritolu-küsimust. Ta märkab, et tartu murdes on seesütleva lõpp *-n*, võru murdes aga *-h*. Kuidas seletada neid erinevaid lõppe? Juba ühes varem asetatud ettekandes rahvalaulude üle (1870) oli ta juhtinud tähelepanu võru rahvalaulude seesütleva käände lõpule *-hna* (näit. *peohna*, *ilmahna*, *viimähinä*, *tullehna*), mis võibki olla aluseks mõlemale praegu esinevale lõpule. Ka rahvasuust on ta Põlva kihelkonnas leidnud selliseid seesütleva vorme kui *Tartohn*, *külähn*, *kohn* ∞ *kohon* jt. Sellest järeldab ta, et nn. tartu murdes (kuhu kuulub ka osa Viljandi- ja Pärnumaast) on kadunud *h* ja püsinud inessiivi lõpul *n*, võru murdes (ühes arvatud ka Setumaa) aga vastupidiselt seesütleva lõpul *h*. Õieti märgib ta, et lõuna-eesti *hna*-lõpuga on täiesti paralleelne põhja-eesti *s*-seesütleva lõpu algvorm *-sna*¹. Huvitav on siinjuures märkida, et pea samaaegselt tuli samale lahendusele selles küsimuses ka M. Veske.²

Järgmisel aastal esineb Hurt siin ettekandega „Die plurale Infinitivendung auf *sid* im Estnischen“. Ta küsib, kust on pärit mitmuse osastava lõpp *-sid* meis sõnus, kus see pole algupärane, näiteks: *aukusid*, *odasid*, *teesid* jt. Vastusena leiab ta, et *-sid* on *ne*-lõpuliste sõnade reeglipärane mitmuse osastava lõpp. Kuna Hurda arvates varem on *ne*-lõpp olnud üldisemalt tarvitusel, siis on sellest sõnatüübist võinud *sid*-lõpp levida³. Põhjalikumaks käsitluse sellest küsimusest annab ta oma väitekirjas („Nomina auf *-ne* purum“, lk. 161).

Samal aastal (1876) ilmub ka Õp. E. Seltsi Toimetistes tema uurimus „Ueber die Ortsnamen auf *-st*“⁴. Seegi kirjutis moodustab ühe peatüki tema väitekirjast. Siin leiab ta, et saksa keeles *st*-ga lõppevatele kohanimedele vastavad

¹ Vrd. SbGEG 1875, lk. 123—127.

² Vrd. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft (VhGEG) 1876, VIII—3, lk. 63.

³ Vrd. SbGEG 1876, lk. 148.

⁴ Vt. VhGEG 1876, VIII—3, lk. 30—39.

eesti keeles *-ste* (Halliste, Kooraste) ja *-stu* (Kavastu, Vahastu) lõpp. Lõpp *-stu* on pärit vastavatest *stu*-liitelistest üldnimedest, mis lõuna-eestis nüüdki tarvitusel, näit. *haavistu*, *lepistu* jt. Lõpp *-ste* kohta väidab ta aga: „*ste*-lõpulised noomenid on kõik mitmuse genitiivid, *-ste* on seega genitiivi-lõpp“¹. Analüüsides jõuab ta otsusele, et aluseks on neile olnud *ne*-lõpulised sõnad. Vanu eestlasi — nii väidab ta — nimetati tihti loomade nimede järele. Kui kellegi nimi oli *Rebane* või *Tigane*, siis võidigi kohta hakata kutsuma *Rebaste* või *Tigaste* taluks. Nii tekkisidki vastavad *ste*-lõpulised paiganimed.

Nagu eelmisi Hurda töid jälgides võisime märgata, on ta tähelepanu juba nüüd koondunud *ne*-lõpulistele sõnadele. Seda võrdlemisi kitsapiirilist ala jälgib Hurt aastate kestel nii eesti murretes, kirjakeeles kui ka rahvaluules ja sellest võrsubki kümnekonna aasta järele ta doktoritöö „Die estnischen Nomina auf *-ne purum*“, mille kaitsmise järele Helsingi ülikoolis 24. veebr. 1886. a. ta omandab dr. phil. astme.

Nagu teose pealkirjast näha, käsitleb ta siin neid *ne*-liitelisi noomeneid, kus *-ne* on otseselt liitunud vastavale tüvele, vastandina sõnadele, milles esineb *-ne compositum*, s. o. liide, millest *-ne* element moodustab ainult ühe osa (näit. *-lane*, *-kene*, *-mine* jt.).

Kogu töö on jaotatud kahte ossa. Esimeses osas vaatleb ta *ne*-lõpulisi adjektiive, teises *ne*-lõpulisi substantiive. Vaatlusel jälgib ta ühelt poolt vastavate *ne*-sõnade sisu ehk tähenduslikku külge, teiselt poolt vormi ehk tuletuslikku külge.

Pikemalt *ne*-liiteliste adjektiivide tähendust analüüsides jõuab ta järgmisele tulemusele: „Die Grundbedeutung der Adjectiva auf *-ne purum* ist der Begriff des Stoffes, aus welchem ein Gegenstand besteht oder mit welchem er behaftet ist. Diese Adjectiva sind eigentlich und ursprünglich alle Stoffadjectiva.“² Kuna *a i n e* (vrd. *kuldne*, *vesine*, *verine*) on nende tähendusliku külje kas otseseks või metafoor-seks tunnuseks, siis nimetab ta seda adjektiivide liiki: *adjectivum materiale*.

Tuletuslikult jagab ta nimetatud adjektiivid kolme ossa. Esimeses rühmas liitub *-ne* ainsuse tüvele (näit. *tubane*, *keelne*, *lepne*, *aegne*), teises ainsuse omastavale (näit. *soolane*, *nädalane*, *hõbedane*), kolmandas mitmuse tüvele (*luine*, *keeline*, *hädine*, *pühadene*). Kahe

¹ Sealsam., lk. 33.

² J. Hurt, Die estnischen Nomina auf *-ne purum*, lk. 39—40.

esimese rühma sõnade vahel suuremat tähenduslikku vahet pole; vahe on ainult murdelist laadi: põhja-eestile on oma-
sem tüvepärase (= nimetavaline), lõuna-eestile omastavaline
liitumine. Küll aga erineb tähenduslikult eelmistest kolmas sõ-
nade rühm, milles *-ne* liitub mitmuse tüvele. Nagu ühes Eesti
Kirjameeste Seltsis peetud ettekandes (1880, vt. eelpool, lk. 8)
Hurt märkinud, sisaldavad need sõnad endis ühtlasi mitmus-
likkuse varjundi (näit. *luune* toos — luust tehtud; *luine*
kala — kala, kellel palju luid on, *kivene* tee — tee, mis on
täis kive, *vargine* küla — küla, kus on rohkesti vargaid, *hä-
dine* inimene — inimene, kel on hulk hädasid jne.). Vrd.
Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1880, lk. 71: „Võru
murdes tehtavat mõlemate vahel peenikest vahet: singularist
sunnitatud omadussõna tähendada, et räägitav asi sõnakän-
nul tähendatud a s j a s t t e h t u d on, pluralist loodud oma-
dussõna jälle näidata, et räägitavas asjas ehk paigas p a l j u
sõnakännul tähendatud asju o l l a.“ Keele rikastamiseks soo-
vitab ta seda lõuna-eestile omast tuletusviisi võtta tarvitusele
ka kirjakeeles.

Töö teises osas *ne*-liitelisi substantiive jälgides leiab ta,
et varem on see suffiks nimisõnade tuletusliitena olnud palju
produktiivsem, tarvitatavam. Selle tõenduseks on niihästi
rahvalaulude keel kui ka Lõuna-Eesti murded, *süd*-lõpu esi-
nemine mitmuse osastavas kui ka *ste*-liitelised kohanimed
(vrd. ta vastavaid töid eelpool, lk. 9 ja 10).

Nagu esitatud lühikesestki ülevaatest võib märgata, on
töö kindla meetodi järele süstemaatselt üles ehitatud. Vaadel-
dav ala on küll kaunis kitsas, kuid seda enam on püüdnud
autor sellesse süveneda. Eesti kirjakeelest, murretest ja rah-
valauludest saadud ainestiku kõrval on aga kogu aeg vas-
tavalt silmas peetud ka soome keelt. Eriti selgesti ilmneb
autori kindel loogika sõnade tähendusliku külje jälgimisel,
kuna näidestik sellevastu tundub tihti kunstlikuna ja otsituna.
Tulemused, milleni ta selles töös jõudis, on peajoontes paika
pidanud kuni tänini.

Oma doktoritöö eessõnas märgib Hurt, et ta kavatses teise
töö kirjutada *-ne compositum* esinemise kohta eesti keeles.
Ta käsikirjade hulgas¹ leidubki vihk pealkirjaga „N o m i n a
a u f - n e c o m p o s i t u m“. Kahjuks on see töö jäänud lõ-
petamata. Missuguseid liiteid ta töö teises osas kavatses kä-
sitella, sellest annab ta ülevaate töö algul, märkides seda
järgmiselt: „Solche doppeltsuffixe sind:

¹ EKLA, Hurda kogu, mapp 34, vihk 2.

1. -line = Kasus Adess. + ne.
2. -lane = la+ne.
3. -kene = ke+ne.
4. -mine als Endung der Nomina actionis.
5. -mane (-mene, -mine) = ma+ne.
6. -jane = ja+ne.
7. -likane = lik+a+ne.“¹

Käsikirjas ei ole Hurt siin *line*-liitest kaugemale jõudnudki. Arvatavasti takistasid teised tööd (näit. „Setukeste laulude“ väljaandmine) tema keelelise töö jätkamist. Valmisoleva osa tööst on ta osaliselt ümbertöötatult siiski 1903. a. eesti keeles avaldanud pealkirja all „Eesti sõnadest -line lõpuga“. Nagu eelmises teoses, nii talitab Hurt siingi. Algul jälgib ta sõnade tähenduslikku külge ja eraldab vastavad tähenduslikud liigid, siis tõestab oma jaotust ja väiteid rahvalauludest nopitud näidetega ja lõpuks selgitab vastavate sõnade tuletamist. Pearaskus käesolevas töös langebki tuletuslikule küljele. Analüüsides sõnade tähendust ja väliskuju tuleb ta otsusele, et „*line* lõpulisel sõnad Eesti keeles on alaütleva käände lapsed“². „Nemad sünnivad nõnda, et alalütlevale käände*le i+ne* külge liidetakse...“³

Sellega on siis ka seletatav, et *line*-lõpulisel sõnu saab tuletada ainult käandsõnust, seejuures niihästi ainsusest kui mitmusest (*silmaline* — kellel silm on, *silmiline* — kellel silmad, silmi on). Eriti on teda pahandanud *line*-liite võõriti tarvitamine (näit. *kirikline* pro *kirikuline*, *seadusline* pro *seaduseline* jt.). Ta leiab täiesti õieti, et eksimused on tingitud *-line* segunemisest *lik*-liitega. Seetõttu peab ta tarvilikuks peatuda lähemalt ka *lik*-liitel. Reeglid, mis ta *-lik* ja *-line* liitmise kohta siin esitab, on jäänud maksvusele tänapäevani.

Kõik Hurda eelpool esitatud kirjutised moodustavad ühise uurimuste sarja, mis käsitlevad *ne*-liite esindust meie keeles. Põhjalikkuse ja süstemaatsuse poolest võime neid uurimusi pidada küllaltki väärtuslikeks. On kahju, et tal pole võimalik olnud seda tööd kavatsatud ulatuses lõpule viia.

Hoopis eri ala käsitleb Hurda pikem keeleline uurimus, mis ilmus Õpetatud Eesti Seltsi Toimetiste 10. köites¹ pealkirjaga „Ueber die estnischen Partikeln e h k und v õ i. Ein Beitrag zur estnischen Syntax“. 1881.

¹ Sealsam., lk. 1.

² J. Hurt, Eesti sõnadest *-line* lõpuga, lk. 18.

³ Sealsam., lk. 19.

⁴ VhGEG 1881, X—3, lk. 37—104.

Selles uurimuses jälgib ta sõnade *ehk* ja *või* tähenduslikke suhteid. Ta leiab, et *ehk*-sõna tarvitatakse nii disjunktiivses ('oder', näit. Hunt ehk susi), adverbiaalses ('vielleicht, etwa', näit. Ehk ta annab ka) kui ka kontsessiivses ('ehk küll', näit. Ehk oleks ilm täis kuradeid...) tähenduses. Põhiliseks peab ta seejuures adverbiaalset tähendust 'võib-olla'.

Samuti eraldab ta ka *või* puhul disjunktiivse (lad. 'aut', näit. Sinu süda on hää või kuri), adverbiaalse ('sogar, wohl gar', näit. Ma toon tema või teise ilma otsast siia) ja kontsessiivse (näit. Palu teda või põlvili maas, armu ta ei anna) tähenduse. Lõpptulemusena märgib ta, et kuigi need sõnad oma tähenduselt erinevad, on nad siiski sünonüümid. Neist tuleb tarvitada küll igaüht omal kohal, kuid teatavatel juhtudel võib kasutada ka nii üht kui teist.

Hilisemad grammatikud (näit. A. Saareste oma „Tegelikkudes õigekeelsuse määrustes“), püüdes täpsustada disjunktiivsete sidesõnade *ehk* ∞ *või* tarvitamist, on selles küsimuses ka toetunud Hurda uurimusele.

Peale esitatud kirjutiste leiduvad käsikirjadena Eesti Kultuuriloolises Arhiivis veel paar keeleteaduslikku uurimust, mis väärisksid siin nimetamist. Mõlemad need on häälikuloolised uurimused. Esimene kannab pealkirja „Ueber den Laut *h* im Estnischen“¹ ja on ilmunud, nagu äärmärgusest võib järeldada, ajakirjas „Mélanges russes“ 1892. Selles käsitleb ta *h* esindust nii eesti kirjakeeles kui ka murretes. Üldjoontes jõuab ta siin samadele seisukohtadele, millele on jõudnud meie tänapäeva häälikuloo uurijadki. Muuseas märgib ta, et ühes Setu külas olevat ta kuulnud samasugust *h* esindust sõna sees konsonandi järel, nagu see esineb soome keeles. (Vrd. sm. *karhu, vanha*?)

Teine kirjutis „Ueber das anlautende *w* im Estnischen“² puudutab sõnaalgulise *v* esinemist eesti murretes. Juba tema on tähele pannud, et ühelt poolt *v* teatavates edelamurretes labiaalvokaali eel kaob (näit. *õkk, õ* pro *vočk, võ*), teiselt poolt aga mõnes Põhja-Eesti murdes esineb seal, kuhu ta algupäraselt ei kuulugi (näit. *Vädu, Vuädu, västa, vuästa* pro *Ädu, ästa*).

Nagu viimased kirjutised näitavad, on püüdnud Hurt murdelisigi nähtusi jälgida. Kuidas ta aga meie murrete uurimiseks kogu rahvast tahab rakendada, seda näeme tema kuulsast üleskutsesest „Paar palvid Eesti ärk-

¹ EKLA, Hurda kogu, mapp 34, vihk 3.

² Sealsam., vihk 4.

samaile poegadele ja tütardele“, mis ilmus 1888. a. kõigis ajalehis.

„Esimeses palves“ kõneleb ta eesti murrete uurimisest järgmist. „Eesti keele murrete uurimine ei ole veel kaugele jõudnud, meil tuleb veel palju tööd teha, enne kui täielise Eesti keele murrete pildi ja kaardi võime teha ja keeleuurimise põllul teiste kõrva astuda. Et teadus sellepolest edasi astuks, on mul plaan, üht „Eesti keele murrete raamatut“ kokku seada ja välja anda, niipea kui käes olevad tööd mahti annavad“¹. Tal olevat küll ka enesel hulk materjali koos, kuid abi ja lisa olevat hädasti vaja. Olevat tarvilik, et igast kihelkonnast, igast murdest üks kirjatükk üles kirjutatakse kohalikus murdes. Kirjatüki sisuks olevat eriti kohased muinasjutud. Ühtlasi annab ta siin instruksioone, kuidas murdetekste kirjutada. Üldreeglik on sel puhul: kirjutatagu nii, nagu kõneldakse murdes. Võimaluse korral märgitagu isegi palatalisatsioon, lõpp-larüngaalklusiil ja välted eri märkidega.

Rahvaluule kogumisest kõneldes esitab ta kava, mille mõni osa väga lähedane tänapäeva ideoloogilises murdekogumistöös tarvitavatele küsitlustele. Näiteks küsib ta: „Missuguseid tööriistu ja majatarvitusi pruugiti ehk pruugitakse? Kudas nende nimed? Nende tegemine, materjaal, mood? Missugused olivad ehk on majad ja kõik taluhooned? Missuguse plaani järele neid ehitati? Üksikute ehituste ja majade osade nimed?“²

Rahvaluule alal, nagu teame, tuli üleskutse tõttu kokku üllataval rohkesti häid materjale. Tekib küsimus, missuguseid tulemusi keelelisest küljest andis üleskutse. Jälgides Hurda poolt ajalehis avaldatud aruandeid märkame, et üldiselt on võrdlemisi vähe neid, kes saadavad teateid keelemurdeist. Oma 1896. a. Riias peetud kõnes annab Hurt ise siiski lohutava vastuse sellele küsimusele, öeldes: „Kõik korjatud materjalid on... Eestikeeli üles kirjutatud ja nimelt enamasti kohalises külamurdes seda juhatust mööda, mis ma oma kaastöö tegijatele andsin. Selle üleskirjutamise viisi läbi on ka üks aruldane ja kallid materjaal keeleteaduse kasuks kokku kantud, mis Eesti keele ja tema murrete sügavamaks läbiuurimiseks palju kaunist abi saab andma, keeleõpetust ja sõnaraamatut suurel määral rikastama.“³

Kuigi Hurt siin asub heal arvamisel ainekute keele suhtes, siiski näeme, et ta ise selliselt kogutud ainekute keelelisse küljesse väga kriitiliselt suhtub ja seda mitte alati ei

¹ Postimees 1888, nr. 23.

² Postimees 1888, nr. 29.

³ Eesti Postimehe Öhtused Kõned 1897, lk. 14.

usalda¹. Igatahes ei kõnele ta hiljem enam „Eesti keele murrete raamatu“ koostamisest. Küll aga püüab ta ise võimaluse järele murretega tutvuda ja kavatses isegi uurimusi üksikihelkondade murrete üle avaldada².

Juba ühenduses „Vana kannel“ II väljaandmisega (1886) tekib tal mõte avaldada ühtlasi väikest kirjutist Kolga-Jaani murde kohta. Selle uurimuse ainestik pealkirjaga „Über den Dialect in Klein-St.-Johannis“³ leidub Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. Nagu käsikirjast näha, pidi uurimus põhjema „Vana kannel“ II-s avaldatud rahvalaulude ainestikul. Selleks on ta nii hääliku- kui ka vormiõpetuse seisukohalt hulga näiteid välja märkinud ja ka esimeste lehekülgede kirjutamisele asunud, kuid kaugemale pole see töö jõudnudki.

Sama saatust tabas teatavasti ka Hurda poolt kavatsatud setu murde sõnastikku ja grammatikat. Siingi on Hurt tööks usinasti materjale kogunud. 1903. aastal Setumaal käies on ta siit märkinud mitmesugust keelelist ainestikku (vene laene, seente, taimede, viljade, mineraalide nimetusi jm.)⁴, nagu seda näeme ta Eesti Rahvaluule Arhiivis säilinud märkmikust (H. R. 9). Samuti on ta kogust „Setukeste laulud“ I kirjutanud välja hulga vastavat materjali⁵. Ometigi jäi nii setu sõnastik kui ka grammatika ta surma tõttu ilmutamata⁶.

Et aga keelelised uurimused Kolga-Jaani ja setu murde kohta tal juba kestmalt olid kavatsusel, seda näeme ka 1886. a. suvise uurimisreisi puhul Vene Teaduste Akadeemiale esitatud aruandest⁷.

Ühenduses eelmisega on huvitav ka jälgida, kuidas liigitab Hurt eesti murdeid. Ainestikku selle kohta pakub ta Peterburi Eesti Heategeva Seltsi pühapäevastel tööiskurustel 1903. a. peetud loengute käsikiri. Siit selgub, et ta eraldab „kolm salka murdeid: 1) Põhja murded, 2) Läänelõuna murded (Lõuna Tartu, Vilj.) ja 3) Idalõuna murded (Võru ja Setu)“⁸. Üheks olulisemaks eri murrete tunnu-

¹ Vrd. „Vana kannel“ II, Eskõne, lk. IX, X.

² Ms. on Hurda andmeil peamiselt Põlva khk. murde põhjal Fr. J. W i e d e m a n n kirjutanud uurimuse „Über den Werroehstnischen Dialect“ (Mémoires de l'Acad. des Sciences VII, 8) Peterburis.

³ EKLA, Hurda kogu, mapp 34, vihk 6.

⁴ Vrd. ka ta teost „Über die Pleskauer Esten oder die sogenanntten Setukesen“ (Helsingi 1904), milles esitatakse muuseas hulk setu rõivaste, elamate jne. nimetusi.

⁵ Vt. EKLA, Hurda kogu, mapp 33, vihk 4 ja 5.

⁶ Vrd. „Setukeste laulud“ III, Eessõna.

⁷ Vrd. EKLA, Hurda kogu, mapp 38, vihk 4.

⁸ EKLA, Hurda kogu, mapp 34, vihk 1, „Ettelugemised Eesti keelest“, lk. 7.

seks peab ta inessiivi lõppu, väites, et esimeses murrete rühmas on seesütleva lõpuks *-s*, teises *-n* ja kolmandas *-h* (vrd. vastavat ettekannet Öp. E. Seltsis 1875. a., vt. lk. 9).

Üldiselt selgub neistki loenguist, et ta võrdlemisi hästi eesti murdeainestikku tunneb. Peale isiklikkude uurimisreiside on ta murrete tundmaõppimiseks igatahes kasutanud ka neid rikkalikke rahvaluulesaadetisi, mis voolasid tema vana-vara-aita. Tõendiseks sellele võib olla ka tema väike rahvaluuleaineline raamatuke „Eesti astronomia“ (1899), milles ta esitab rea meie murretes leiduvaid taevakehade, tähekujuude, kuude jm. nimetusi.

Et teda 90-aastasest paremaks eesti keele tundjaks peeti, seda tõendab ka Vene Teaduste Akadeemia poolt Hurdale usaldatud Wiedemann'i „Eesti-Saksa sõnaraamatu“ teise trüki väljaandmistöö. Sõnaraamat ilmus 1893. a. mõningate Hurda poolt tehtud märkustega. Oma täiendusi ja lisandusi sõnaraamatule kavatses ta avaldada eri lisana, kuid see jäi ilmutama.

Lõpuks tuleks mõne sõnaga peatuda ka tema viimasel keelelisel tööl, mis ilmus trükist 1906. a. pealkirjaga „Gutachten über die im Jahre 1899 in Reval und im Jahre 1903 in Dorpat erschienenen estnischen Bibelausgaben“. Selles võrdleb ta Vene Evangeeliumi Piibliseltsi Peakomitee ülesandel keeleliselt kaht piibli trükki, jälgides nimetatud väljaannetes nii ortograafilist, morfoloogilist, süntaktilist kui ka leksikaalset külge. Seejuures võib tähele panna, et kriteeriumiks, mille põhjal ta üht või teist keelendit eelistab, on ühelt poolt vastava vormi otstarbekohasus, reeglipärasus, sobivus grammatilisse süsteemi (näit. soovitab ta *päevi* pro *päivi*, *naist* pro *naest*, aed, gen. *aia* — aeg, gen. *aja*, isegi *sööma* — *sei[n]*, *seid* pro *söin*, *söid*), teiselt poolt aga tema algupärasus, vanemus (*hiuksed* pro *juuksed*, *pitk* pro *pikk* jt.). Üldiselt on ta siiski väga asjalikult arvustanud piibli vastavate väljaannete keelt, juhtides eriti tähelepanu arvukatele kongruentsija objektivigadele. Mõned tema seisukohad, näiteks *i*-mitmuse eelistamine (*suuris laevus* pro *suurtes laevades*) ja abisõnade ärajätmine teatavatel juhtudel (*trükis* pro *trüki sees*) tunduvad isegi täiesti uueaegsetena.

Lisaks kõigele eelmisele on Hurt keelemehena võtnud osa mitmesugustest keelelistest komisjonidest ja mitmete teoste redigeerimisest, koostanud keelereegleid (näit. eesti nimede transkribeerimisest vene keeles) jne. Läheks pikale kõige selle juures lähemalt peatuda. On aeg teha kokkuvõtet.

Milles oli Hurda tähtsus, mida saatis ta korda keele alal?

Nagu eelpool-esitatust näha, on Hurda tegevus keelemehena olnud väga mitmekülgne. Ta on teotsenud murdeuurijana, on olnud laialdase silmaringiga teadlane, kelle tööd on leidnud üldist tunnustust, on aktiivselt kaasa töötanud eesti kirjakeele arendamisel sel ajajärgul, mille kohta ta ise ühes keelelises kirjutises ütleb: „Üks kirjutab *pääl*, tõine *peal*, kolmas *peäl*, neljas *pial*“¹. Ja ta töö pole jäänud tulemuseta. Ta teaduslikke uurimusi on kasutanud järgnev põlv, ta keeleliste küsimuste lahendused on suurel määral omaks võetud hilisemas kirjakeeles.

Mida ta keelemehena taotles, selle kohta ütleb ta ühe oma viimase pikema keelelise kirjutise lõpul: „Meie peame oma keelest seletusi tegema, tema seadusi tundma õppima ja leitavaid vigasid kaotama. Sellega harime oma kirjakeelt ja haritud rahval peab ka haritud keel olema. On keele seadused selgeks tehtud, siis võib teda igamees ka kindlasti õppida.“² Eesti keelt haritud rahva keeleks teha, see ongi olnud Hurda püüe.

A. Kask.

Eesti keeleala murdelisest liigendusest.³

Eesti kõnekeele — nagu iga teisegi keele — lähemal vaatlemisel selgub üheks silmatorkavamaks jooneks selle tunduv erinemine kohtade kaupa. Meie keeleala suhtelise väiksuse puhul on eri maa-alade, kihelkondade, vahel valdadegi keele eripalgelisus ootamata suur, teravam kui mõne hooepis avarama keeleala, näit. suurvene, ungari või inglise murdeline killustus. See tähelepanekuist omandatud käsitus meie emakeele jagunemisest murdeiks ja paljudeks murra-kuiks on omane nii eriteadlastele kui laiemalegi üldsusele. Üldisemalt teatakse lähemalt ka seda, et eesti keel koosneb kahest suuremast murdest: põhja-eesti ehk tallinna murre ja lõuna-eesti ehk tartu (-võru) murre. Kõnes ja kirjas kuuleme veel üksikuist vähema ulatusega murdeist nagu saarte murre (saarlaste keel, hiidlaste keel, Muhu murre jne.),

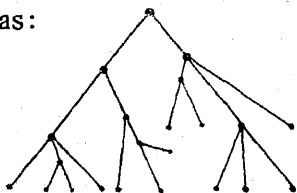
¹ EKLA, Hurda kogu, mapp 34, vihk 8, „Eesti kirjakeelest“, lk. 2.

² J. Hurt, Eesti sõnadest *-line* lõpuga, lk. 47.

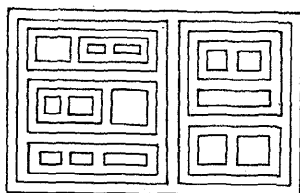
³ Lähemal kujul ette kantud Akadeemilise Emakeele Seltsi koosolekul 3. mail 1931.

ranna murre, Vigala murre, Kodavere murre, mulgi murre, setu murre jt. Puudub siiski ligem pilt nende üksikute murrakute suhtumisest kahe nimetatud peamurdega ja nende endigi vahekorras. Ei teata näit. täpsemalt, kas põhja-eesi ja lõuna-eesi jagunevad otseselt üksikuiks kihelkondade või valdade murrakuiks või kas on võimalik neis eraldada esmalt suuremaid üksusi, mis omakorda hargneksid vähe- maiks, umbes nõnda nagu puu tüvi esmalt näit. kaheks peaharuks, siis kumbki mõneks suuremaks oksaks, need jällegi vähemaiks oksteks, viimased edasi virbadeks, võsu- deks jne., või otse kui taimeriiik jaguneb: sugukond, pere- kond, liik, või loomariik: riik, põhikond, hõimkond, haru, klass jne., või lõpuks — võrdlust lähemalt otsides — kas võime neid liigitada analoogselt sellele, nagu me teatud algkeeltest erinenud sugukeeli, mis keelkondi kujundavad, rühmitame alagruppideks, harudeks, keelerühmadeks ja igas keeles eraldame veel murdeid. Oletatavat jaotust võik- sime kujutleda siis kahe järgmise skeemi kohaselt:

kas:



või



Sellele lisaks meil puuduvad ka lähemad teadmised üksikute võimalikkude alamurrete, murrete ja murrakute levimisest, meie ei tunne täpsemalt oma murrete ulatuslikke rajasid — peale põhja- ja lõuna-eesi vahelise piiri ja Kodavere murraku piirjoone.¹

Siin teatavasti kerkib harilikult küsimus, kas on üldse olemas murdepüürid? Varemadel aegadel puudus õpet- lastel selles kahtlus: murdepüürid kujutleti sama selge- joonelistena ja kindlatena nagu keelte, riikide või kogu- kondade püürid. Uuem keelegeograafiline uurimine on siia

¹ Vt. Kettunen, Kod. Kons., Kod. Vok. ja VirKÄH lõpul ole- vaid kaarte.

aga poetanud õigegi tunduvat skepsist. Ühelt poolt konsta-
teeritakse, et keelelisel nähtusel üldse on sageli raske leida
kindlat ulatusjoont, olgu et näit. teatud häälduskuju naabus-
murrete ahelikus pikkamööda, vaevaltmärgatavalt siirdub
teiseks häälduskujuks, näit. vokaalide vahel seeria $p - \check{p} -$
 $\check{b} - B - B/b$ (alg- ja lõpposa helilised, keskosa helitu) — b
— $\beta - v - \check{v} - O$ (eestis umbkaudu säärast võib konsta-
teerida pikkade keskkõrgete vokaalide, $l\check{o}m - l\check{v}\check{o}m - l\check{y}\check{o}m,$
 $l^{u}\check{o}m - lu\check{o}m - lu\check{a}m - lu\check{a}m$, või intervokaalsete klusiilide
puhul), olgu et häälikumuutus perifeerseil aladel rauged
sõnade arvu ulatuselt, näit. mingi maa-ala keskkohas on
häälik a muutunud e -ks kõigis sõnades, maa-ala piiride
pool aga väheneb see sõnade arv, mida enam tsentrist
kaugenetakse, t. s. nähtuse leving on iga sõna seisukohalt eri-
sugune (eestis näeme seda näit. $tk > kk$, $v > B$, $ja- > j\check{a}-$,
 $\check{o} > \check{o}e$, $\check{a} > oa > ua$ ja sõnaalgulise v kao puhul labiaalsete
vokaalide eelt), või olgu et teatava mõiste eri murdeliste
nimetuste A ja B levingualade vahepiiridel esinevad mõle-
mad sõnad A ja B kõrvuti, kas samal kõnelejal üks harilikumana,
teine haruldasemana, või üks omasena vanemale,
teine nooremale põlvele (eestis näit. Vai Puhkovas samal
isikul harilikumalt *nõkki* *kku*, harvemini *ku* *sku* 'väike, aju-
tine heinasaoke, ämm, kämm' või eL lääne- ja põhjaosas
vanemal põlvel *vastane*, *vastne*, nooremal aga *ús*).

Teisalt on aga võidud kinnitada, et kuigi üksikutel
keelelistel nähtustel — eestis näit. $-z\check{o}r- > -hr-$ (*oh* *r*, *keh* *r*-)
korral — sageli leving on ikkagi selgesti piiritletav — eriti
kui ulatuspiir satub asustamata maa-alale (soo, raba, mets,
kõrb, nõmm, karjasmaa), merde, järve või jõkke — siis
ometi võrdlemisi haruldane on nähtus, et teatava maa-ala
murde paljude erijoonte ulatuspiirid täpselt satuksid ühte, nii
et kõnet võiks juba olla murdepiirist. Nii näeme kodumaa
kaardil, millele on praegustel andmetel toetuvalt joonistatud
tähtsamad isoglossid (keelenähtuste ehk keelendite levingu
piirid), — hoopis fantastiselt kirjut joonte rägastikku, mis
suundlevad läbi maa igasuguses sihis, küll sotsiaalsete
üksuste territooriumide (kihelkondade, maakondade, valdade)
rajasid mööda, küll aga ka otse neid keskelt läbides.

Sellele skepsisele vastandina on murrete geograafiline uurimine mujal (eriti Prantsusmaal, Šveitsis ja Saksas)¹ ja eraldi ka Eestis toonud dialektide ja nende piiride eksistentsi kinnitamiseks ka optimismi. On võidud näidata, et igal keelealal esineb kohti, kus murre on suhteliselt ühtlane ja mida vähegi tähtsamad isoglossid ei lõhesta, Eestis näit. Kesk-Saaremaa, Muhu, Mih, Tor, Vig vald, Nis-Hag, HJn-Kos, Koe, Plt, Kod põhjaosa (Alatskivini), Hls, Hel, Rõu jt. Need on nn. tuummaastikud (Kernlandschaften). Teisalt on aga selgunud, et leidub ka maa-alasid, kus kokku satub kas täpselt või umbkaudugi, s. o. lähestikku kulgeb tähtsamaid isoglosse enam-vähem suuremal arvul (Eestis näit. Saa-Kõp-Vil ja Hls-Pst-Trv kihelkondade vahepiir, KJn-Ksi-Äks-MMg ja Ran-Puh-TMr khk-de vahepiir jt.). Need keelekaardil isoglosside vihke ehk parmaid kandvad maaribad on keelendipiiride vööalad ehk lihtsalt isoglosside vööd (Büschel von Grenzlinien, Grenzlinienbüschel, Grenzzonen, limites linguistiques en faisceaux, faisceaux de lignes, zones limitrophes). Need piirivööd satuvad meil, Eesti looduslikkudes oludes mitme-, isegi mõnekümne-kilomeetrilistele asustamata aladele, looduslikkudele tōketele. Nende märkimine Eesti kaardile on seega võrdlemisi hõlpus, nende sihtjooned on suhteliselt kindlad. Keerukam ja umbmäärasem on olukord mõnedel aladel, kus maismaa on asustatud, kus külad või üksiktalud on lähestikku: Trv-Pst-Hls-Krk khk-de piirimaad, osa Vil ja Pst piirimaast, Pil-Plt piirimaad, San-Krl-Har piirimaad jmt.

Teatava keeleala äärismail asuva tuummaastiku idioomi —

¹ Sel alal teeneterikkalt töötanud õpetlastest nimetatagu J. Gilléron'i, L. Gauchat'd, Charles Bruneau'd, A.-L. Terracher'd, J. Jud'i, K. Jaberg'i ja W. Pessler'i. Kogu küsimust lähemalt valgustavad: L. Gauchat, Gibt es Mundartengrenzen. (Arch. f. d. Studium d. neueren. Spr. u. Liter. CXI, 1903), K. Jaberg, Sprachgeographie (Aarau 1908), Leo Spitzer, Die Sprachgeographie 1909—14 (Rev. de dialectologie romane VI [1915], lk. 318—72), A. Dauzat, La géographie linguistique (Paris 1922), A.-L. Terracher, Géographie linguistique (1924) ja E. Gamillscheg, Die Sprachgeographie (1928).

kui seda kõneldakse muu keeleala keelepruugist küllaldaselt erinevalt, s. o. kui teda muust, tsentrumi sihis asendavaist murrakuist eraldab suhteliselt suur arv isoglosse — tajutakse nii selle idioomi enda kui ka naabrusalade kõnelejate poolt teatavasti eri murdena. Eestis näit. lõuna-eesti murret, saarte murret ja ranna murret ehk alutaguse murret, kuid ka vähemaid nagu Kodavere, Vigala ja Kihnu murrakut. Nende murrete piiriks loeme loomulikult neile omaste erijoonte levingupiiride vööalasid. Tuummaastikkude keele iseloomu ja neid palistavate limitroofsete tsoonide varal võiksime nõnda siis meie keeleala puhul asuda eesti murrakute määramisele, eesti rahvakeele murdelisele liigendamisele. Saaksime vahest eesti kõnekeele territooriumi jaotada mõningaks suuremaks valdkonnaks, milles kõneldavad murded, juba vanemaist sotsiaalseist (hõimu-, administratiivseist või kiriklikest) vahekordadest või geograafilislooduslikest oludest tingituna, kujundavad teatavaid orgaanilisi tervikuid, mis jälle omakorda, hilisemal aegadel, hilisemaist ühiskondlikest ja liiklemise oludest sõltudes võiksid vahest jagunenud olla alamurreteks.

Kuna nüüd moodne lingvistiline geograafia nn. tuummaastikkude ja piirivööde eksistentsi eri keelealadel õige kindlasti kaldub tunnustama — kuigi mitte absoluutes mõttes —, on ka loomulik, et kõige uuemgi keeleteadus on katseid teinud nüüdisaegse dialektoloogia põhjal eri keelte murdeid lähemalt ka liigendada. Soome keelealal näiteks on Setälä, Tietosanakirja IX, v. 350—2, eraldanud kuut suuremat murderühma (edela, häme, lõuna-põhja, põhja-põhja, savo ja karjala), ilma lähemate alarühmitusteta, kuna jälle L. Kettunen, Suomen murteet II, jagab soome murdeid kümneks pearühmaks (Lounaismurteet, Hämmäläismurteet, Etelä-Pohjanmaan m., Keski-Pohjanmaan m., Pohjois-Pohjanmaan eli Oulun m., Kemijoen m., Tornionjoen m., Jällivaaran ja vuonojen m., Savolaismurteet, Viipurilaismurteet), nendes lähemalt eraldades veel murrete alarühmi ja vahemurdeid. J. E n d z e l i n'i järgi, Lett. Gr. 1—6, jaguneb läti keel kolmeks peamurdeks (taami, keskläti ja ülemläti); lähemat liigendust sellele siiski ei järgne, vaid piirdu-

takse üksnes mõne murraku ja siirdmurde nimetamisega. Akad. E. F. Karskii' toimetusel ilmunud teoses „Russkaja dialektologija“ (Moskva-Leningrad 1928) eraldab J. A. Fa-lev traditsiooniliselt suurvene, valgevene ja väikevene (ukraina) murdeid, esimestes omakorda põhjamurret, lõnamurret ja kesksuurvene murrakuid (ja igaühes edasi veel alarühmi), teistes edela- ja kirderühma, kolmandais põhja- ja lõunarühma (lk. 18–47). Saksa murded teatavas i koosnevad kolmest peamurdest (alam-, kesk- ja ülemsaksa), need igaüks jällegi kolmest suuremast alarühmast, mida edasi on jaotatud rohkeiks murraksalkadeks ja murrakuiks. (vt. H. Ries, *Die deutschen Mundarten*¹, 1920, lk. 13–27). Prantsuse murrete liigenduse kohta vt. H. Morf, *Zur sprachlichen Gliederung Frankreichs* (Abhandlungen d. Königl. Preuss. Akad. d. Wissenschaften, Phil.-hist. Classe, 1911) ja A. Rosenqvist, *Limites administratives et division dialectale de la France* (Neuphil. Mitteil. 1919, lk. 87–119).

Eesti murrete jaotamise teatavaist algeist võiks juttu olla juba Wanradt'i katekismuse puhul a. 1535, mille lõpul tõlkija (Johann Köll = Kõll) konstateerib murdelisi erinevusi Tallinna, Tartu, Narva, Viljandi ja Laiuse pool¹. Franz Nyenstädt'i Liivimaa Kroonikas (— 1604) kõnel-dakse „Lieflland'i“ keeltest ja mainitakse seal „Ehstnisch“ (= lõuna-estli murre?), „Allentackisch“ ja „Wierisch“². H. Stahl oma grammatika-sõnaraamatu (1637) eessõnas, leht V vo, piirdub üksnes maininguga, et Eestis esineb-erisuguseid murdeid³. Küsimuse kohta kõige vähematki ei lausu oma grammatikas (1648) Johann Gutsclaff. See-

¹ ... Ee[st]en[is]che [prake yn v[er]l[ö]b[en]t den [landes] [n]icht alle eins[ig] | Wente yn velen [w[ö]rden] [r]edet men anders tho Reuel | an[ders]; [tho] Dörpte | anders thor N[arue] | an[ders] tho Vel[yn] et c[etera] der haluen Leifz v[er]l[ö]b[en]t... (Vt. Beitr. z. Kunde Estl. XV, 4, lk. 133).

² Vt. G. Tielman, *Monumenta Livoniae Antiquae* II (1839). Vrd. A. Westrén-Doll, *SbGEG* 1912–20, lk. 165.

³ ... in Betrachtung | das allhie in Ebstland vielerley Dialecti, vnd das demnach also fort nicht alles vnrecht | das an diefem oder jenem orte anders geredet wird.

vastu Göseken (1660) eraldab „tartu murret“ ning põhja-eesti murdealalt nimetab erinevatena Läänemaa, Harjumaa, Järvamaa, Virumaa, Tallinna ja saarte murdeid¹. Dialektaalset differentssidest hoopis vaikib J. Hornung'i grammatika (1693). A. Thor Helle oma grammatikas (1732) käsitleb jällegi murdeid (peatükk „Von den Dialectis“, lk. 80), loetledes neljas punktis rida põhja-eestilisi murde-erinevusi, ilma et siiski murrete jaotamisel peatuks. Märksa üksikasjalikumalt esitab eesti murdeid A. W. Hupel'i grammatika (1780), kus lisaks tallinna ja tartu peamurdeile leiame veel eelmises harju, põltsamaa, läänemaa, kodavere ehk alatskivi ja pärnumaa murrakute eraldamist (lk. 4—6); sealsamas on antud ka lõuna-eesti murde iseloomustavamad jooned (lk. 19—26, 30—31, 33—35, 61—86). Sama teose teine trükk (1818) mainib harju, lääne(maa), saaremaa, põltsamaal peipsi (Kodaveres, Maarja-Magdaleenas ja Tormas), järva ja viru kõrvalmurdeid (lk. 15). Ka järgnevail aastakümneil eesti murdeid käsitlevad teosed nagu Rosenplänteri „Beiträge“ (vt. kirjutisi vihus VII ja XIV) ja Ahrensi grammatika teine (1853) trükk (vt. seal peat. „Dialekte“, lk. 139—42) ei lisanda meie küsimusele vett ega vermet. Alles Wiedemann oma uurimuses „Versuch über den werroehstnischen Dialekt“ (1864) astub sammu edasi seega, et eraldab lõuna-eesti murdes kaht alamurrakut: võru ja tartu, neist eelmine kõneldud Võrumaal, järgmine Kagu-Pärnumaal, Lõuna-Viljandimaal ja Lõuna-Tartumaal (lk. 3). „Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache“ (VhGEG VII 1871) samal autoril arendab murretesse jaotamist juba enam üksikasjusse. Eraldatakse esmalt kaht murrakrühma, kirdepoolset ja edelapoolset, mille vahepiiriks olevat Tallinnast Põltsamaale mõeldav joon, neist eelmises omakorda veel alutaguse murrakut, kagumurrakut (Peipsi kaldail) ja idaharju-viru murrakut (osalt ka Järvas). Kõiki nimetatud dialekte karakteriseeritakse siin esmakordselt lähemini (lk. 68—79). Mõni aasta hiljem (1875) oma grammatikas lisab Wiedemann sellele juurde veel järgmise alarühmana

¹ Vt. Manuductio, leht b VII vo ja b VIII, lk. 77—78.

saarte (Hiiumaa, Saaremaa, Muhu ja Kihnu) ja nende vastas olevate Lääne- ja Pärnumaa randade murraku (Gr., lk. 56). Meie esimene suurem eesti soost keeleteadlane, Mihkel Veske, kuigi isikukohaselt ligemini omaaegsete murretega tutvunud, ei too kõnesolevasse küsimusse midagi uut (vt. SbGEG 1876, 1877, 1884; VhGEG VIII; E. Kirjam. S. AR VI [1878], VII [1879], X [1882]; „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis“, 1879), vaid näib asuvat Wiedemanni esitatud jaotusel. Küll süvendab tema aga üksikute alamurrakute (Kod, Hlj, VNg, Käi, Tor, Vän, Lüg, Se-Võ jt.) karakteriseerimist. Veske teeneks oleks siiski lugeda Kodavere kihelkonna omapärase murde suuremat esiletõstmist, peale Hupelit nähtavasti esmakordselt, kuna Wiedemann seda murrakut ühte haaras muude peipsiäärsete põhja-eestiliste murrakutega. Järgnevaist kirjutistest ja uurimustest M. Neumannilt (Ma, „Meie keele murretest“, Uus Aeg 1902, v. 122—3, kus refereeritakse Wiedemanni järgi murdealade jaotust ja iseloomustust), J. Jõgeverilt („Mõned murde iseäraldused Saaremaa Jaani kihelkonna keelemurdes“, E. Kirj. IV [1909] 390—5, „Uurimisreisilt Saaremaale suvel 1920“, ib. XV [1921] 11—18), V. Grünthalilt („Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal“, E. Kirj. V [1910] 27—31, 227—88, 418—24, VI [1911] 61—5), G. Vilbergilt („Ranna murdest“ I, E. Kirj. V [1910] 338—46; „Randlaste sõnaraamat“, E. Kirj. V [1910] 376—87, 424—9, XV [1921] 181—9; „Murdesõnad Kuusalu kihelkonna rannaküladest“, ib. XVI [1922], 203—8, 249—56), L. Kettunenilt (Kod. Kons. 1913 ja Kod. Vok. 1913), H. Ojansuult („Viron murteet“, Tietosanakirja, v. 1354—8) ja allakirjutantult („Vigala murde peajooned“, 1917) toob suurem osa väga väärtuslikke lisandeid meie üksikute murrete tundmisele ja määritleb mõni isegi lähemalt nende ulatuspiire (Kodavere, Kuusalu neemede murrak, Vigala), kuid murrete liigendust neist puudutab lühidalt üksnes Ojansuu (eL ja eP; viimane: idamurre, keskmurre ja läänemurre). Ja kõige viimati eraldab L. Kettunen, „Eestin kielen äännehistoria“ (1929), lõuna-eestist „viljandi murret“ ja põhja-eestist „lääne- ja saartemurret“, „põhja-eesti kesk-

rühma“, „kodavere murret“ ning „rannamurret ja ida-eestit“ (lk. 197—200). Olgu lõpuks mainitud, et murrete senise jaotuse ja murdepiiri mõiste kriitikat on esitanud allakirjutanu ühel Eesti Kirjanduse Seltsi kõnekoosolekul a. 1920 (24. veebr.).

Järgneval ajal, Eesti iseseisvuse aastail, on meie murrete tundmine ja uurimine märgatavalt edasi sammunud. Akadeemilise Emakeele Seltsi juhtimisel toimuv murdekogumine (1922—), üksikute õpetlaste ja ülikoolis õppivate uurimused ning aineskogud, millest suurem osa tallel „Eesti Keele Arhiivis“ (Tartu Ülikooli juures), on meie seniseid teadmisi eesti murretest tunduvalt rikastanud ja süvendanud. Kuna meil praegusel tunnil eesti rahvakeelest andmeid on mitte üksnes igast kihelkonnast ühest punktist, vaid sageli isegi sama kihelkonna mitmest eri osast, siis kujuneb nüüd juba eesti murrete iseloomustamine ja liigendamise ning murdealade piirivööde topograafiline jälgimine ja määramine suhteliselt hõlpsaks. Järgnevas katsumegi eesti keelealal isoglosside — esmajoones isofoonide ja isomorfide, mis murde iseloomustuseks kõige tähtsamad — tüsedamaid ja tihedamaid parmaid, s. o. tähtsamaid dialektaalseid piirivöösid määritleda (vt. kaarli nr. 1¹).

Murdepiir abc

on järgmiste tähtsamate isoglosside vöök:

Isofoonid: eP *tk* (vähemalt osaski sõnust) — eL *tk* > *kk*, *k* kõigis sõnades (teatavais *tsk*); eP (*kt* >) *ht* (*vahtu*) — eL *tt* (*vattu*); eP *ks*, vähemalt pearõhulise silbi järele (*va^{ks}*) — eL *ss*, *s* igas asendis (*vas*); eP-s *üks*, *ka^{ks}* — *üts*, *üits* (gen. *üttè*), *ka^{ts}*, *kai^{ts}* (gen. *kattè*); *-ne* noomeneis eP-s üldisemalt *s* (*punased*) — eL-s *ts* (*pun^{atse}*); eP *ps* (*l^{üpsa}*, *la^{ps}*) — eL *ss*, *ts* (*n^{üssä}*, *la^{ts}*, *lai^{ts}*); eP-s geminaatklusiilid kaasarõhulise silbi järel püsinud (*v^{äsimattu}*, *para-*

¹ Esitatud sünteetne kaart ja järgnevad murdepiiride iseloomustused baseeruvad autoril käsikirjas olevate keelekaartide (arvult umb. 500) aineistikul. Sõnavaraliste differentside puhul vt. lisaks autori „Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes“ I (1924).

datte, kanarbiikkus) — eL-s aga lühenenud vastavaiks helita meediaiks (*väsimmädu, parandade, kanarbigun, ligistigu, ham-bida*); eP-s *näinüd, näind, nähnüd, läinüd, lähnd, teind, tehnd, tihend* jne. — eL-s *nähnü, nähnü', lännü, teännü'* jne.; eP-s nõrk aste *ɣl > el (söeläd)* — eL mõnes sõnas tugev aste *kl > gl (söglä')*; vähemalt sg (vt. kaarti!) ulatuses: eP teise silbi järel (*-ɣa >>>*) *-kka-*, kohati *-ga-* (*kadaikkad, kadagad*) — eL *-ja-* (*kadaja'*); eP *akkama* — eL *nakkama*; eP *on, õ* — eL *om*; eP *aeg, poeg (puëg)* — eL *aig, poig* (siiski ka Saa lõunaservadel) jne. Isomorfid: iness. eP *-s (metsäs, mešas)* — eL *-n* (ulatub siiski ka Saa idaosadesse ja Kodaveresse), *-hn, -h (mõtsän, mõtsahn, mõtsäh)*; p. pl. eP (peale Hää ja Saa) *-a (poissa)* — eL *-e (poisse; Kõp, Vil; Kod siiski teatud tingimustel ka -e, Võ idaois ja setus ka -a)*; kompar. eP *-m (sürem, valusam)* — eL *-mb* (ka eP kirdes *-mb*) (*süremb, valusamb*); pass. min.-partits. eP *-tud, -dud (võettud, tõdud)* — eL (siiski ka Kod) *-t, -d, -tu, -du (võet, tõd, parandet, karattu, käädü)*; i-minevikku eP-s (kuni Kod piirini) esineb väga piiratud ulatuses — eL-s (ka Kod ja mujalgi eP kirdes) laiema määral jne. Isoleksid: eP *añg, -u* — eL *vigël, eP kamäl* — eL *ruhìm, ruhimik, rohmik* jne., eP *kaün* — eL *kõdër* (siiski ka Äksi lõunaservil), eP *laüba* — eL *põlõppe, põlõba* (siiski ka Pst ja TMr põhjaosades *laüba*), eP *männ, männ* (siiski Kod-s selle kõrval ka *pedäg*) — eL *pedäjäs, pedäi, pedäk* jne., eP *odër, oñtër, odrä* jne. — eL *kesü, kesì, kesëv, kešv* jne., eP *nutma* — eL (ka Kod ja osa Vil) *ikme, ikma, iikma*, eP *pesema* — eL *mõskma*, eP *praëgu, prädëgu, para-egu, paërgu, praëga* jne. — eL *pirle, pirilda, prõllä, põrõhe-llä'* jne., eP *rõüged* — eL *nõšte, nõštme, povoskid-jm., eP siniikkad* — eL *jõviikku, jõviikke, jõviikkat* jm., eP *surema* — eL *kõlma* (lääne- ja põhjapoolseis osades selle kõrval erinevas tähenduses ka *sureme, surema*), eP *üs* — eL *vastane, vastne*, eP (kuni MMg piirini) *järsk* (mägi) ja *äkkiline (-lene, -ldane* inimene) — eL (ja MMg, Kod ning kirdes) ainult *äkkiline* (mägi, inimene), eP (kuni Kod piirini) *veñd* — eL (ka Kod) *veli* jne. Lisaks sellele on abc-st osa, nimelt bc vöõalaks mitmetele isoglossidele, mis ab-ga kokku.

ei satu, vaid suunduvad sellest põhja poole (näit. **r** ja **b** vahel) või lõuna poole (näit. **bde** vm.), näit. *adrà, attèr* — *adèr, liñ* — *lìn, karù* — *kaħr, ein, teivaš, tēvāš* — *ain, saivaš, ià, piàl* — *à, pàl* jt.

Murdepiir **abgh** (vt. ka **gh**!).

Isofoonid: P(õhja pool) puudub (*madàl, magè*, p. sg. *sõnà*, p. pl. *ubè*) — Lõ(una pool) esineb geminatsioon juhtudel nagu *maittàl, mačkè, sõñnà, uppè*; P *-t > -D* (*metsàD*) — Lõ *-t > 0, ʹ* (*mõtsà, mõisaʹ*); P *tõštma, tõusma* — Lõ *nõštma, nõsema*. Isoleksid: P *sabà*, — Lõ *añD, aňD*; P *soè* — Lõ *lämi, läm̃mi*.

Murdepiir **gh**.

Isomorfid: P esimeses pöördes *-n* (*tulèn*) — Lõ *-n > 0* (*tulè*). Isoleksid: P *allik, allikkas* — Lõ *lättè, P ehà, ihà* — Lõ (*õdagune*) *agù*; P ainult *kitsaš* — Lõ *kitsaš* ja *ahtačke*; P *koèr* — Lõ *peni* (ka Kod Koosal); P *punane* — Lõ *veřřev*; P *teras, teräsk* — Lõ *mürk*; P *übi* — Lõ *säsi, P esmaba* — Lõ *tšpä, tšpa, ěspäiv*.

Murdepiir **bde**.

Isofoonid: Lä(änes) *kl-, pr-, tr-, kr-, pl- > l-, r-* (*lās, ri*) — I(das) klusiilid püsinud (*klās, prī*); Lä *päevà, taevaš* — I *päivà, taivaš*. Isoleksid: Lä *allik* — I *lättè*; Lä *ronk* — I *kârna*; Lä (kuuse, männi) *käbi, käbü, kuni* — I *kuķ, -u* (*kuñ*); Lä *kap, -a* — I *käšk, käsik, käšsik*; Lä *koñtkülälise, koñtvõra* (ka Ran põhjaosas) — I *lappulise*; Lä *kuñl, kult* — I *pahrù, paħr*; Lä *sät g. sädù* — I *sõrd*; Lä *mägèr, mâr* — I *käħr*; Lä *nõu* — I *añnum, anum*; Lä *rät, nõrik* — I *mõrsja*; Lä *kõrt* — I *uñdrik, undruk, prončts, pruñts*; Lä *tal* — I *vün, võnačke*; Lä ainult *viņg* — I *kařm* ja tähendusliku vahega *viņg*.

Murdepiir **fd(b)**.

Isofoonid: Lo(odes) geminatsiooni puudumine tüüpidel *vasàr, sõnà, ubè* — Ka(gus) aga geminatsioon, *vašsàr, sõñnà, uppè*; Lo *kačk, kačtik* — Ka *kačsk*, (sekundaarse

s-ga) *kašski*; (murdepiir fdbc!) Lo *tn* > *nn* (*liñ* gen. *liñnà*, kohati *võñ* 'tall') — Ka *ðn* > vok. + *n* (*lñn* gen. *lñnà*, *võn*, *vũn*); Lo *ein*, *sein*, *teivàs* — Ka *ain*, *sain*, *saivas*; Lo *kõrge*, *õrs*, *õlà* — Ka *koõge*, *oõs*, *olà*. Isoleksid: Lo *kašk* — Ka *kõiv*, *kõjò*; Lo *kuķ* — Ka *kiķkas*; Lo *liñD* — Ka *tsirk*; Lo *lũkkãme* — Ka *tõukkama*; Lo *mehik* 'meigas' — Ka *ũl*; Lo *pastla* — Ka *tsuõvã*; Lo *pãijel*, *peijel* (põial) — Ka *pãš*, *pãķ*; Lo *punane* — Ka *veõrre(v)*; Lo *tõttame* — Ka *rũhkme*, *rũhkmã*; Lo *nõšte* 'rõuged' — Ka *põkkã*; Lo *vãhã* — Ka *veidi*; Lo *ãř* — Ka *tãř*, *vanaesã*.

Murdepiir xy.

Isofoonid: Lo(odes) *h-* kadunud (*añD*) — Ka(gus) *h-* püsinud (*hañD*); Lo lühikesed *e*, *o*, *õ* on nasaalide eel püsinud — Ka aga *e* > *i*, *o* > *u* (*imã*, *hiñDã*, *pini*, *umã*, *kuņķs*, *unò*, *lump*); Lo järgsilpides *ę* > *e* — Ka (kohati siiski loodessegi — *Võn*, *San* — ulatudes) *ę* = (*tulę*). Isomorf: Lo *-he* illatiivi puudumine (*keriķkude*, *tãde*, *mõisade*) — Ka (ka Kam lõunaosas) selle esinemine (*keriķkohe*, *rõivihe*, *parembahe*). Isoleksid: Lo *kãlbu* — Ka *lõguššę*, Lo *kaņga* *telle*, *tellë* — Ka *põle*; Lo *koõs* — Ka *tãũ*; Lo *nõstme*, *põkkã* 'rõuged' — Ka *heõne*; Lo *teõrãv* — Ka *vãib*.

Murdepiir klmn.

Isofoonid: Lã (kuid ka Var, Tõs, Khn) geminatsiooni puudumine illatiivis *jõgë*, *tubã*, *kãdë*, *sũlë* — I (kuid ka Phl, Muh) aga geminatsiooni esinemine *jõkke*, *jõkke*, *tũppã*, *kãtte*, *sũlle*; L (kohati ka I-s väheldastel aladel) *piķ*, *piķne* — I *piķ*, *piķne*; L (peale Phl) *ravãD*, *lavãst*, *jõvãB*, *jõvãB*, *kõvõD* (ka Phl), *tãvest*, *ei lõvã*, ka Khn *sõvãB*, *kevõD*, *ei levã* (teatud määral seda esindust ka Krs, Var, Tõs) — Lã (peale Khn) *raĩũãD*, *jõũũãB*, *kõijõD*, *tãijest*, *ei leiã*, *lõijã*; Lã (ka Khn, osa Var, Tõs) *lj* (ka *ly* > *lj*) = (*paljãš*) — I *lj* > *ll* (*paľãš*: *paľãD*); Lã *ņņ* (*kaņņãš*) — I *ņG* (*kaņgãš*); Lã (ka Khn, Var, Tõs) *v* = — I (kuni *vw* jooneni ja eL piirini) *v* > *B*, *p* (*kõvã*, *vãrãB*, *laĩp*); palatalisatsiooni puudumine praegu esineva *i* eel (Hiius aga üldse): *paDi*, *pãDi*, *sãllib*, *añDis* (Hii ka *kaš*, *unt*, *sõõm*) — I üldisemalt

aga palatalisatsiooni esinemine (vähemalt geminaatidel ja konsonantühenditel: *laŕtid, aŕdis*); Lā, peale Põi kaguosa ja Muh, *õ, o (tõrù, sõnà, kõvà, jõud)* — I, ka Põi kaguosa ja Muh, kuid peale Noa ja Ris, *õ (tõrv, tõrù, sõnà, kõvà, jõud)*. Isomorfid: Lā, peale Muhu, p. pl. *-a* puudub — I, ka Muhus aga esineb (*kivà ja kãnda*); Lā adv. *-st* (kohati siiski selle kõrval ka *-sti, -ste*) — I (Pā, Lā, Ha), peale Khn, aga *-ste (valluste)*; Lā inf. *seletta, õjenda, kehiites* (ka Khn) — I *selettada, õjendada, kehiitades*; Lā pass. min. partits. teatud tingimustel *-t, -d* (ka Khn ja kohati Tõs): *tehet, sõd, kedet tuhlid, vikkeldet sukkad, (Khn) uõttõt* 'oodatud' — I, peale Khn ja Tõs aga *-tud, -dud*. Isoleksid: Lā *pãrid* — I (ka Muhu) *ãmpalgid, oãmpalgid*; L *korp, koip* — I *kronk, ronk, kãrnas* jne.; mõnede nädalapäevade nimetused on saartel häälikuliselt või morfoloogiliselt tunduvalt erinevad: Lā *esmašse(ne), teissene, keš-siĳku (-gu)* — I *esmaba (esmaspã), teisiBa (-bã), keš(k)-nãdali*; L *ohvã* — I (kuni vw jooneni ja Tor-Vãn-ni) *pũl* 'lehmikmullikas'; L (ka Han-Krs-Lih) *lõhmũs, lõhmuspũ* — I *nĩnebu, pãrn*; Lā (peale Muh) *rubid* — I (ka Muhus) *rõuged*; Lā *einã koĳ, labũ* — I *saed, sãd, kubũ*; Lā (peale Muhu) *kũB* — I (ka Muhu) *sẽlik, silik, õmbrik, kõrt*; Lā *ãns-perid* — I *sõstrad*; Lā *seašta, sãeašta, seašle* — I *tãnavu, tãnevi, tãnãbo, tãnivo* jne.; Lā *persise auk, karuperse* — I *uĳk, uĳgãs*; Lā *sõbã*, kohati Sa lääneosades ka *vaiip* — I (ligi vw jooneni) *teĳ*; Lā (ka Khn) *vasãr* — I (ilma Khn-ta) *ãmer*; Lā (kaevu) *rõ, ruõg, rõg, vibũ* — I *juĳg, viĩ*; Lā *kiskuma* — I *sũgama, krãksima*.

Murdepiir pq.

Isofoonid: E(delas) (B põhjaosa + Muh) **makaðan* > *maĳ-kãn*, ka *luĳkẽB, puĳkevad* — Ki(rdes) *magãn, lõeb, põevad*; E *õĩr, odẽr* jne., *keĩrama* — Ki (Ha) *õĩr, keĩrama*; E (ka Ris) *õ ~ õ* (tingimusi ka *õĩ ~ õĩ*) — Ki ainult *õĩ ~ õĩ*; E pikad vokaalid, peale *õ, õ*, üldisemalt diftonginemata — Ki pikad vokaalid diftonginenud (*õ, e, õ* siiski pũsinud Rap-s, Juu-s, Tũril, Pai-s, Pee-l ja lõuna pool). Isomorf: E (osalt ka Ris-l) p. pl. *obusid, umalid, teibid* ja *umalud, teibud*

ning *umalaid*, *rättikkuid* tüüpide segiesindus — Ki (C-alal) ainuliselt tüüp *obuseid*, *umalaid*, *rättikkuid*, *teibaid*, *rideid*. Isoleksid: E (ahju) *kori* ja *kollè* — Ki *lè*, *liè*, *lièd*; E (B-ala põhjapoolikul) *ranispalk* — Ki *murispä*, kaugemal ka *venit-tes*; E (ka Ris) *kartsäs*, *karšsäs* — Ki *rebèl*; E (võrgu või riide kudumise) *ui* — Ki *nõel*; E *käiksed*, *käised*, *käissed* — Ki *va(ř)rused*, *vařrukkad*; E *kuretti* või *nüriite* (B-alal) 'vastupidi, vastupäeva' — Ki *ärraspidi*.

Murdepiir ij.

Isofoonid: P(õhja pool) teenuisklusilid muutumata püsinud, peamiselt esimese ja teise silbi vokaalide vahel (*rapà*, *lukù*) — Lä(änes) ja Lõ(unas) aga nõrgenenud helita meediaklusilideks (*rabà*, *lugù*); P kolmanda silbivälte (s. o. teise ja kolmanda silbivälte vahelduse) puudumine (g. *talle*: p. *talle*, n., g., p. *aira*, *tuoma*: *tuovad*, *kañda*, n. ja g. *laine*) Lä ja Lõ selle esinemine (*tañlè*: *talle*, *adèr*: *adrà*: *aira*, *lainè*: *laine*, *kañda*); P on üksikkonsonandid jäänud peaarõhul. silbi järel gemineerumata (illatiivis *jokè*, *läks rapà*, *sisà* ja tüübis *okad* — Lä, Lõ siiski gemineerunud illat. *jõkke*, *sisse*, *sülle* ja tüübis *okkad*); P teenuisklusilil on heliliste vokaalide järel, sõna lõppu sattunult, esindatud meediaklusiliga (p. *siend*, *sütänd*, *kanneld*, abl. *sield*, *mereld*) — Lä, Lõ aga poolpika teenuisklusiliga (*südanñ*, *sealt*); P *ɣl* > *ul*, *ɣr* > *ur*, *ür* (*kaul*, *seul* - *siul*, *naurid*, *määrä*) — Lä, Lõ *ɣl* > *el*, *ɣr* > *er* (*kael*, *sõel*, *naerid*, *määr* > *mär*); P (ka Rak, VJg) *ηη* (*kaññas*) — Lä, Lõ (peale Rak, VJg) *ηg* (*kañgàs*); P *n* esinemine *-ne*-, *-me*-tüvedes p. sg. (*siemend*, *vottind*) — Lä, Lõ aga selle kadu (tüüp *hüpe* analoogia); P järgsilpides *ht* > *st* järjekindlalt (*valestan*, *unestab*, *terestamma*, *augastas*, *vikkasti*) — Lä, Lõ aga *ht* > *ñt* ja *ht* > *st* segamini; P *lj* ≡ (*paljas*: *paljad*) — Lä, Lõ aga *lj* > *ñl*: *ñl*, *il* (*el*): *ñl*, (*pañlàs*: *pañlad*, *pañlàs*, *paelàs*: *pañlad*); P palatalisatsiooni puudumine — Lä, Lõ selle esinemine; P *i*-lõpuliste diftongite püsi juhtudel nagu *kaiv*, *kaivo*, *päiv*, *aig*, *aid*, *aida*, *poig* — Lä, Lõ aga *i* > *e* (*kaev*, *aed* jne.); P (ka kagus, s. o. lisakus ja Ta kirdes) diftongi järgkomponendi *u* ja järgneva *h* metatees, *u* > *v* ning siis *h*

kadu (*javattan, jõvi, jõvigeD*) — Lä, E(delas) aga *h* püsi (*jõhv, jahvattan*); P *pâ, pâl* — Lä, Lõ *piä, peä, piäl, peäl*; P kitsamail või avaramail tingimustel vokaalharmoonia (peale Hlj ranna ja Jõh lõunaosade) — Lä, Lõ selle puudumine; P kaasrõhulises silbis diftongi püsimine (peale Hlj, Jõh: *pisikkeine, nokelaine 'nõges', kahekkeisi, rahujaised 'rahud, näärmes'*) — Lä, Lõ aga on järgkomponent *i* kadunud; P sise- ja lõppkao puudumine kitsamail või avaramail tingimustel (*sittasundilane 'sitasitikas', üdine, ei tiädänd, oidama, sõja-aigane, ätra, paksu karva, uõnu umala, pikkä ripilä 'pikk ahjuroop'*) — Lä, Lo nende esinemine. Isomorfid: P p. pl. tüüpi *tütrikku, lapidu, karvalo, vareksi, pimeDi, punasi* (peale Hlj ja Jõh lõunaosa) — Lä, Lõ aga *tüdrukuid, vareksid, pimeDaid*; P *i*-mitmuse suuremaulatuslik tarvitamine (sageli kontamineerituna *de*-mitmusega: *vasikkulle, jürist, pigudest, pimeDis päivis, neije 'nende', gen. pl. kalo, sarvi, oravi*) — Lä, Lõ *i*-mitmuse rudimentaarne esinemine (nagu ühiskeeleski); P *i*-minevik üldiselt (*keidin, kävin, kiärs 'keeras', ütli, ai 'ajas', tuis 'tõusis', tahivad 'nad tahtsid', armastimmo, sitositto*) — Lä, Lõ selle esinemine enam või vähem kitsamas ulatuses. Isoleksid: P (peale Jõe ja Kuu neeme ja Hlj) *tähi, tähk* — Lä, Lõ *kojs*; P *kaislad* — Lä, Lõ *kõrkmed, kõrkjad*; P (peale Hlj) *närä, kivinäre* (ka lis *kivinäär*) — Lä, E *lvapugu*; P (peale Kuu) *kiuru, kiür* — Lä, Lõ (ka Kuu neemed) *lõukke(ne), lõjočkene, leukkane*; P *kühkläne, kühklaine, kühkilane, kühküläine* — Lä, Lõ *meigäs, miegäs, meštui, melekkas*; P muna *kel-dane* või *rustmine, ruske* või *rüge, rõuge* — Lä, Lõ *rebü* (ka Hlj rannal *repü*); P (VNg-ga alates ida poole) *riüg, riügu* — Lä, Lõ (ka Kuu, Hlj) *riüv*; P lina *säije, säige, säigä* — Lä, Lõ *sõerè(s), sõrü, sõerde*; P *talle(kkese) lieminä, liemä, lõmin, lõme viil* — Lä, Lõ *talleviil* (ka Kuu, Hlj); P kana *häk, äk, äkki* või *karidin* — Lä, Lõ kana *tuõl* või *kuõ* või *koõg*; P (*prüdi*) *lahjad* (ka lis) — Lä, Lõ (ka Kuu, Hlj) *añded, añnid* või *veimevak* jne.; P vanemal ajal *velli* (nüüd ainult harva, vanadel) — Lä, Lõ *veñd* (ka Kuu, Hlj); P *itkema(ije), itkemä, itkuma* — Lä, Lõ (ka Kuu) *nutma, nuttama*.

Murdepiir (q)rt.

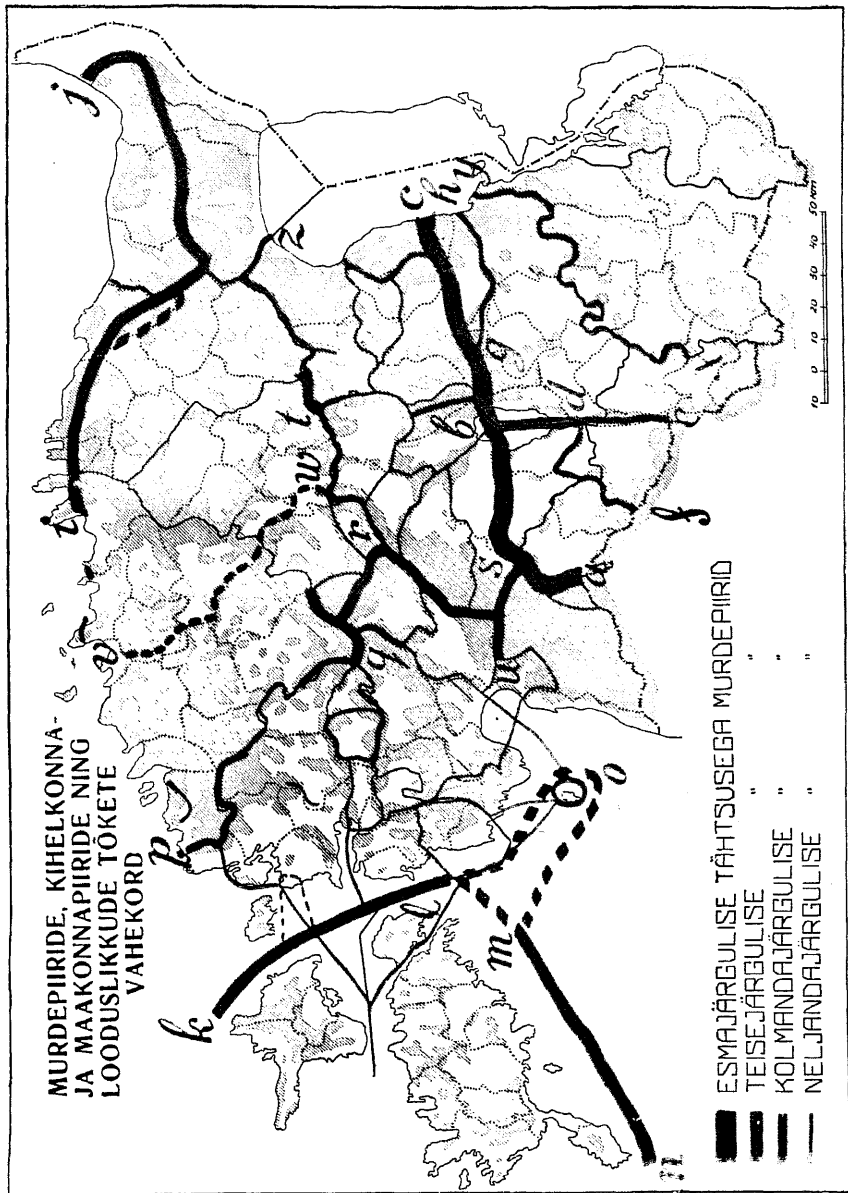
See murdepiir oma sugemete vähesuse tõttu on ligikaudu sama umbmäärane kui murdepiirid **pq** ja **tz**. Isofoonid: [osaliselt, nimelt selle piiri lääneosast] P(õhja pool) järgsilpides *ks* ≡ (*kaheksa, üheksa*, prees. pass. *tüllakse, parandakse*) — Lõ(una pool) *ks* > *ss* (*kahešsa, tullašše, parandašše*); P diftongi järgkomponent *i* on *n* eel muutunud *e*-ks (*laèn*) — Lõ aga *i* ≡ (*lain*). Isomorf: P p. pl. tüüpi *rebaseid, tüdrukuid, ridadeid, rattaid* (või segiesindus) — Lõ p. pl. tüüpi *rebasid, tüdrikkid, ridid, rattid*. Isoleksid: P *ämpak* — Lõ *talà*, P *ämmer, ämber* — Lõ *paḡg*; P *kárlad, koárlad* — Lõ *muraḡkad*; P *kesnès, kešnádal(i)* — Lõ *kolmaba*; P *nṯnebu* või *pārṅ* — Lõ *lõhmüs* (kohati selle kõrval ka *pārṅ*); P *mademed* või *jalkpūd* — Lõ *puḡded*; P *árjabād, árjabed* — Lõ *ristikkein, ristik*; P *vaḡrused, vaḡrukkad* — Lõ *káised, káissed*; P *varṯ* ja *pinṯ* — Lõ ainult *kōṯ*.

Murdepiir tz.

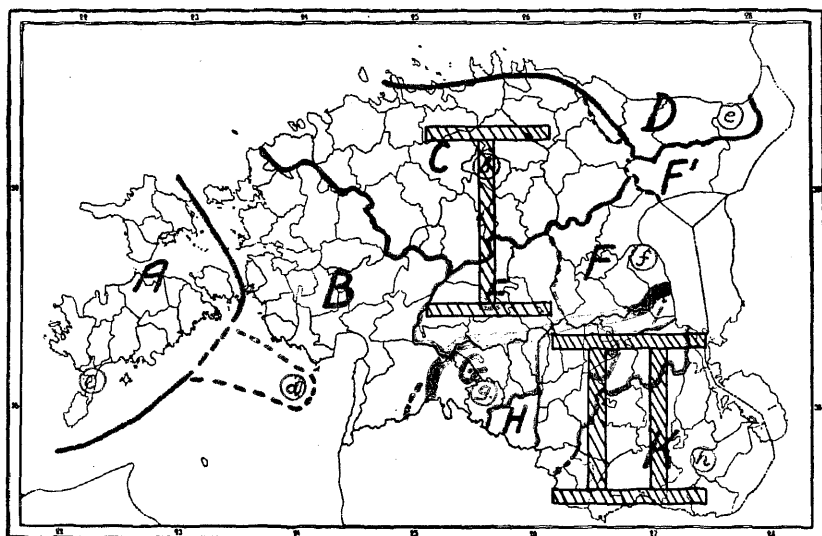
Isofoonid: P: *lj* > *ll, el, il* (*paḡlad, väelad, seilali*) — Lõ *lj* ≡ (Ta kuni **bc**-ni, peale Ksi, Äks ja Edela-Pal); P diftongi järgkomponendid nõrgas astmes püsinud (*einàd, õunàd*; või segiesindus) — Lõ aga *i* > *e, u* > *o* või sarnanenud eelmise vokaaliga (*ēnàd, laodà, õnàd*). Isomorfid: P p. pl. tüüpi *rebaseid, tüdrukuid, ridadeid, rattaid* (või segiesindus) — Lõ p. pl. tüüpi *rebasid, tüdrikkid, ridid, rattid*; P p. pl. *-si* (või *-si - -sid*, tingimusi) — Lõ ainult p. pl. *-sid* (*tubasid, kukkesid*); P puudub *-a* -lõpuline p. pl. — Lõ (kuni **bc**-ni) esineb *-a* (*kiwà ja kãḡda*). Isoleksid: P *ämpak, oämpak* (ka Lai loodes *voämpak*) — Lõ *talà*; P *ämber* — Lõ *paḡg*; P *keš(k)nádala* — Lõ *kolmaba, kõlmaba*; P (*pārṅ* ja) *nineḡpu* — Lõ (*pārṅ, pārṅabu* ja) *lõhmüs*; P *árjabia, árjaba* — Lõ *ristik*; P *vaḡruksed, vaḡrukkad* — Lõ *káissed*; P *varṯ* — Lõ (ka Iis) *kōṯ, kḡoṯ, kuaṯ*; P *viḡg* — Lõ *viḡg* ja *kaḡm, kaḡm* (täendusliku vahega).

Murdepiir rs.

Isofoonid: Lã *tk* ≡ sõnus *jãtk, jãtkama* (ka Pil), *kaḡkuma, kaḡke-* (peale suurema osa Torist), *kiḡkuma, nõḡkuma*,



Kaart 1. ||||| Asustamatud või hõredalt asustatud maa-alad (sood, rabad, metsad).



Kaart 2.

Eesti keeleala murdeline liigendus.

I — põhja-eesli murre. II — lõuna-eesli murre. A, B, C jne. — alamurded.

siike (ka Pil), *sõikuma*, *sõike-* (peale Tri) — I *tk* > *kk*, *k̄*:
jak̄, *jakkama* (peale Pil), *kakkuma*, *kakke-* (ka suurem osa
Tri), lõuna-eestiliselt *kiisma* (kui vastav sõna üldse esineb),
nõkkuma, *nõkma*, *sikke* (peale Pil), *sõkkuma* (ka Tri),
sõkma, *sõkme-*; *tr*-ühendilised noomenid on nominatiivis
Lä pool kas *adrà*, *puðrù*, *põðrà* jne. kujul (PJg, Vän; siiski ka Pil, Plt) või *attèr*, *puittèr*, *põttèr* kujul — I pool aga
(peale Pil, Plt) *adèr*, *puðèr*, *põðèr* jne. kujul; peamiselt
madalate tagavokaalide vahel Lä pool järjekindlam $\delta > j$,
e (*saeàb*, *raeàd*, *paèàs*, *saeotsed*, *kujüb*, *koèòb*, enam läänes
kohati isegi *jadà*: *jaeàd*, *kaeòb*, *nadò*: *naeò*, *ma laeò puid*,
madò: *maeòd*, *oeàd*, *oeàr* < **uðar*, *mufane* jne.) — I pool aga
konsekventsemalt $\delta > 0$ (*sàb*, *ràd*, *pàs*, *saotsed*, *kòb*, *kuàb*,
nàòd jne.); Lä kohati (Vän, PJg, Pà põhjaosas jm.) tugevat
tendentsi *ja-* > *jä-* muutuseks (*jägü*, *jätk*, *jäksab*, *jändavud*,
jädà, *jävür*, *jänü* jt.) — I aga (peale Plt ja osalt Pil)
üldisemalt *ja-* \equiv (*jagü*, *jakküv*, *janü* jne., kohati siiski juba
jänü). Häälikulis-vormilised isoglossid: allatiivi lõpp kaas-
rõhulise silbi järel Lä *-le* (*paremale*, *tüttele*) — I *-lle* (*pare-
male*, *tütrelle*); Lä pikavätelistel 2-silbilistel tüvedel inessiiv
Lä pool järjekindlalt (ka Kõpus tunduval arvul) tugeval
astmel: *nurkkas*, *aèges*, *oises*, *aüdas*, *sàdus* jne. — I pool
aga üldiselt nõrgal astmel: *nurgàs*, *otsàs*, *aüüàs*, *sàòs*,
ainult tähenduslikult isoleerunud adverbidel *viinttis*, *lukkus*,
lehtes, *kottis* (Kõpus ja paiguti Pil-s aga laiemaltki); Lä-s
konsekventsemalt vanemat nn. *e*-pluuralit (*õlgest*, *läbi
mokke*, *sařvega*, *poègele*, *äřge tarà*, *leibel* jne.) — I pool
(peale Kõp, Vil) esineb seda aga rudimentaarselt, peamiselt
genitiivis (*jalge*, *silme*, *õlge*). Isoleksid: Lä üldisemalt
àmpalgid — I üldisemalt *talàd*; Lä *aüg* — I *purikkas*; Lä
kätki, *käkki* (ka Pil) — I *äl*; Lä (ka Pil) *vànàs*, *vàņg*,
vàgen — I *liüd*; Lä *kesnàdal(a)*, *kesnès* — I *kolmaba*; Lä
(ka Pil) *alè* — I *sät* (siiski peale Pil, Plt, KJn); Lä *poet-
tama* (pärlid) — I *lökkima*, *lökkmä*; Lä *kohò*, *kohü*, *mütt* —
I *muř*, *müř*; Lä *küñnilind*, *kirigüit* (kohati ka *òvik*) — I
òvik, *sisà*, *sisàsk* (kohati siiski ka *küñnilind*); Lä (peale
Vän) *kajü*, *kaeò*, *kaò salvèd* — I (ka Vän) *kajü*, *kaeo*,
kaevü rakked; Lä *kartsàs*, *kar(š)sàs* — I *redèl*; Lä *linà*

sõerès, sõrè — I *linà kërè*; Lā (peale Vān) *tarūlihà, tarò-
lihà* — I (ja Vān) *tailihà*; Lā (peale Vān) *vahè* — I (ka
Vān) *terāv*; Lā *var̄t, pint̄* — I *kõl̄*.

Murdepiirist **vw** (ja selle jätkust kuni Plt-ni), mida nimetab Wiedemann, Gr. 53 („eine Linie von Reval nach Oberpalen gezogen“) ja mis eP murret kaheks poolmikuks lahutaks, ei saaks, igatahes meie murrakute praeguse olundi puhul, kõnetki olla. Selleks on isoglosse tähtsamaid liig väheselt, mis mainitud vööd mööda olgu suuremalt osaltki kulgeksid: E (mandril) *v > b, p* — Ki *v ≡*; ainult Haḡ-Juu ja Jür-Kos vahepiiril E *ō > oe* piiratud osas sõnus (*mōet, vōeràs, òeruma, mōek* jmm.) — Ki *ō > oe* järjekindlamalt, pea kõigis sõnades (ka *lōets, pōen, lōep, kōerutlav* jne.); Haḡ- (osalt) Juu ja Kos vahepiiril E *aīr, teīr* jne. — Ki *adrà, tedrè* jne. Sellest mõeldavast joonest mõnest kohast risti läbi väänleb ja läheduses püsib ka isogloss: E *varesed, nōgesed, jūsed, käised* — Ki *vareksed, nōeksed, jūksed, käiksed*. Tunduvamalt eemal on juba isoglossid: kaasrõhulise silbi järgi allat. E *-le* — Ki *-lle* (**pqr** ja **vw** vahe peal, umbkaudu keskel) ja iness. tüübil *nurk* E tugeval astmel (*nurkkas, aēdas*) — Ki nõrgal astmel (*nurgàs, aeàs*), mis viimane aseneb **vw**-ga paralleelselt ida pool.

Samuti väheselt on põhjust otsida piirivööd Võrumaa ja Setumaa murrakute vahel. Tõsi küll, Võrumaa keskmurrakud ja Setumaa äärmised idapoolsed murrakud erinevad üksteisest juba õige märgatavalt (*B, D, G, z — b, d, g, z; l — l̄* jmm.), kuid eriesinduste siirdumine on kas pikaldane või jälle mitmete järsultlõppevate erinevuste ulatuspiirid ei satu kokku.

Seevastu võime märksa ilmsemaid murdepiire (isofoonide ja isomorfidegi vihke) konstateerida Hiiumaa ja Saaremaa-Muhu vahel (P *kl-, pr-, tr-, pl-* — Lõ *l-, r-*; P *kāl, s̄l* — Lõ *kael, s̄el*; P *v-* ≡ labiaalvokaalide eel — Lõ aga *v-* kadu; P pass. prees. tüüpi *tehta, akkeda* [vähemalt Hiiu lääneosas] — Lõ tüüpi *tehakse, tihaste, akkaŋtašse* jmm.), Mar-Kul-Mär ja Kir-Vig vahepiiril, Kse-Han-Var ja Mih rajal,

Kuu neemede ja Hlj, Hlj ja VNg, VNg ja Lüg, Jõh ja Vai vahel ja veel eriliselt Trm-MMg ja Kod piiridel.

Oleme nüüd lähemalt näinud, et eesti keelealal, peasjalikult asustamata või hõredalt asustatud terrääni mööda suunduvalt, esineb siin ja seal suuremal või vähemal arvul enam-vähem ligistikku jooksvate isoglosside vöösid. Nende vööde vahel aga leidub n. ö. vaikseid alasid, s. o. valdkondi suhteliselt ühtlase keelega, nn. tuummaastikke. Neist tähtsamaid ja ulatuslikumaid oleme eraldanud 11 (A — K). Jääks nüüd selgitada, missugune on nende tuummaastikkude, nendes kõneldud murrakute iseloom? Kas kõneldakse neist igaühes naabrusest enam-vähem erineva, iseendas aga ühtlase ilmega murret, mille eksistentsist kõnelejaskond ja kuulajaskondki on kuidagi teadlikud? Viimase, psühholoogilise momendi tähtsus ses küsimuses pole väike. Seda tuleb siin arvestada samal määral, nagu segakeeltegi puhul ja kahe keele siirdmurrete kuuluvuse määramisel (näit. Itaalia-Austria-Jugoslaavia piirimail, provanssaali-itaalia ning prantsuse-bretooni rajamurrete korral jm.).¹

Kogu probleemi tühjendav selgitus eeldab muidugi meie murrete senisest sügavamat tundmist ja nende üksikasjalikumat analüüsi, mida mõlemat praegune andmestik veel ei võimalda. Selle lahendus muidugi oleks meie murreteuurimise lähema tuleviku kõige tähtsamaks ülesandeks. Järgnevad read ei püüaks olla muud kui lühidalt skitseerida pilti, mis allakirjutanul on kujunenud meie rahvakeele senise tundmise põhjal ja millest esialgse teedekaardina tohiks abi olla meie töömail edaspidiste sammude seadmisel.

Meie kahe peamurde, põhja-eesti ja lõuna-eesti, kui kahe eriilmelise idioomi eksistentsis pole teatavasti kahtlust ei vastaval alal teotseval õpetlasel ega ka murdeid endid kõneleval või neid tähele paneval üldsusel. Neid eraldab teineteisest küllaldane määr häälduslikke, häälikulisi, vormiõppe-

¹ Selle küsimuse kohta vt. ms. A. Meillet, *La méthode comparative en linguistique historique* (Oslo 1925), lk. 82.

lisi, sõnavaralisi ja isegi lauseehituslikke¹ jooni, mille kogusummas nende struktuuride erinevuseks jätkub (vt. lk. 25—7). Kahtlusi võib kerkida juba mõnede eP ja eL vahepiiril — näit. Saarde idaosades, Viljandi kkk. lõunaosis, Tartu-Maarjas — kõneldavate murrakute puhul, mis on tüübilised segamurrakud. Nende praegusel tundmisel põhjeneb see kuuluvuselugemine, mida näeme kaardil nr. 2. Kummagi peamurde eksistents on teiste murretega võrreldes kahtlemata kõige vanem, nende erinevuse algeid tuleb otsida küllap vist juba hilisemast algsoomest, nagu muudegi läänemere-soome keelte jagunemisisidused².

Ka teatavate perifeersete murrete nagu A (Sa, Hii, Muh) ja D autonoomsuses ei saaks meil suuremat olla skepsist. A alamurde differenttsuse iseloomustamiseks aitab juba häälikulistest, morfoloogilistest ja leksikaalseist joontest, mida oleme esitanud lk-l 28—9. Mõnevõrra ehk kõheleksime Muhu murraku kuuluvuse määramisel. Kuid ikkagi on Muhut mandrist eraldavate isoglosside arv suurem nendest, mis seda lahutavad Saare- ja Hiiuimaast. Muhu on sillana Saare- ja suuremaa vahel tüübiliselt segamurdeline, kuid ometi saartemurdelise aluspõhjaga. Algselt saartemurdelised näikse olevat ka Khn, Tõs ja Var murrakud. Või on siin tegu hilisemate mõjudega saartelt, näit. asunduslikkude lainete, kuid ka merendusliku suhtlemise kaudu? Samuti küllaldaselt ühtlane ja muust eestist erinev on alamurre D, mida kõneldakse pikal ja paiguti kitsukesel rannaribal, Viimsi ja Ihasalu neemedega (varemalt muidugi ka muude Jõelähtme randadega) alates ja Vaivaraga lõpetades. Selle iseloomustust vt. lk. 30—2. Selle murde piiri ij sugemete, isoglosside arv murdepiiri abc-ga võrreldes on isegi niivõrd suur, et siin juba kõnet võiks olla kolmandast peamurdest.

Eelnevast järgneb, et alamurre C (Ha, Jä, ViLä) on eL-st

¹ Viimaseid muidugi on kogu eesti keelealal suhteliselt kasinalt; liiatigi on neid veel vähe jälgitud ja uuritud.

² Selle võimaluse oletust vt. näit. J. Mägiste'l a. 1926 (H. Moora, Eesti kultuur muistsel iseseisvus-ajal, 97—8) ja allakirjutanul a. 1928 (EK VII 43—4).

(II) ja A-st ning D-st piisavalt lahkumineva ilmega (vt. lk. 25—7, 28—9, 30—2). See on meie rahvale kultuuriliselt ja sotsiaalselt kõige tähtsamaks kujunenud idioom, mis oma struktuuriga on aluseks ja kõige lähedasem ühiskeelele ja kirja-keelele (tõsi küll kahest viimasest segaidioomist aga mitmeti kõrvale või edasi arenenud)¹. Küsimusse võiks kerkida üksnes selle iseseisvus murdealade B (Lä, Pä), E (VI Põ) ja F, F¹ (Ta Põ, Iis) suhtes. Ülalpool (lk. 29—30, 32) nägime, et ala C on aladest B, E, F (ja F¹) eraldatud märgatavate isoglossvöödega, mis aga küllalt rohkeid ja küllalt tähtsaid keelendipiire siiski ei sisalda selleks, et neid murdeid samal määral, sama oluliselt lahus hoida C-murdest nagu A- ja D-murret. Pigemini oleme omandanud esitatud ja teada olevast ainekust mulje, et aladel B, E, F ja F¹ kõneldakse A ja C, resp. I C ja II siirdmurdeid, millest B, E, osalt F ja praegusel ajal ka F¹ on olult C-ga kokkukuuluvad. Need murdealad on murrete I A ja I C, I C ja II (neist osa, nimelt Saa, Hää, Kõp, ka I A, C ja II G) randemaad, kuhu keelenähtuste, keeleliste muutuste levimise eriaegsed ja suurema või vähema kanduvusjõuga lained on kahest suunast jälgi jätnud. Nendest B ja E on tunduvalt erineva ilmega, kui näit. võrdleme Lä ja VI põhja murdeid, kuid Pä-l on see vahe vähehaaval juba kustumas, eriti Tri-s ja Vän-s, kuhu ka tugevasti mõjusid on C poolt tunginud Pärnu jõge kui tähtsat liiklemisteed pidi. Veelgi umbmäärasem on piir E ja F (F¹) murrakrühmade vahel. E-st vastuvaidlematult lahus hoida saame üksnes nn. „vadjapäraseid“ murdeid, mida veel vanem põlv kõneleb Kod-s, kohati Trm-s, MMg-s, vähemal määral ka lis-s ja isegi Lai idas, Pal-l, Äks-s, Ksi-s (tähtsamaid erijooni: *-yh- > -v-, javaitab javu*, ka D-ala idaosas; *δ > d, vede sidēs, sidüb; st > ss, mušt > muš, lašta > lašsa* — ka D-alal ja C idaservil; *ht > st, rešt aštma; o > õ* laialdasemalt, *õdräd, kõdä, õjä*, ka D-alal Lüg-l ja Jõh-s jt.). Vahed aga tuhmuvad, kui võrdleme üheltpoolt Plt, teisalt aga Lai lääne ja

¹ Küsimust on allakirjutanu suuliselt valgustanud (ühes murdekaartide demonstreerimisega) Eesti Kirjanduse Seltsi kõnekoosolekul Tartus 5. V 1929.

Ksi murrakuid. Tähtsad liiklemisteed Põltsamaa — Laiuse — Torma — Mustvee ja Põltsamaa — Tartu on otsustavalt mõjunud selleks, et kõrgema prestiižiga idioom Plt sihist on üle uhtnud esialgsemaid kodavere-päraseid murrakuid Ta põhjaosades, neid puhtamal kujul järgi jättes üksnes veel kaitstud metsakurudesse Kodaveres. F¹-alal tulevad arvesse mõjud peamiselt C ja D-alalt.

Jäävad veel vaadelda lõuna-eesi (II) alamurded. Neist G (nn. mulgi murre) ja H, eriti eelmine, eksisteerivad erilistena kõnelejate endi ja naabritegi, eriti J ja K rahvastiku teadvuses. Neid iseloomustab rida nende endi pinnal tekkinud spetsiaaljooni, kuid ka rida põhja-eesilisi mõjundeid ja laenusid, mille tähtsaks teguriks on olnud siin juba kauemat aega (I, J ja eriti K-alaga võrreldes) tarvitusel olnud põhja-eesiline kooli- ja kirikukeel, sellele lisaks aga ka suhted maakondade pealinnadega põhja-eesilisel keelealal. G—H iseloomustust vt. lk. 27—8. Ala H on mitmeti siiski lähemal J-ala lõunamurrakuile ja K murrakuile, nii et võiksime seda märkida siirdmurdeks (selle erijooni vt. lk. 27—8). Ouliselt lõuna-eesiline (vanemal põlvel), kuid tugeva põhja-eesilise mõjustisega (nooremail ja keskealistel) on põhja poolt looduslikult võrdlemisi kaitsetu ja Tartu linna-keelega tihedalt seotud I-ala (TMr, Kod Koosa). Võrdlemisi lauge on J-murdeala üleminek K-murdealaks, kuigi nende valdkondade servmiste murrakute (näit. Ran, Puh ühelt ja Se teiselt poolt) vahe on juba õige märgatav. Teatavat keelendipiiride vööd on võimalik konstateerida siiski Vö põhja- ja läänepiiridel. Hoopis küsitav see näib aga olevat Vö ja Se rajal. Kuna J-ala puhul raske on leida keelelisi erijooni, mis ainult seda murrakuteala iseloomustaksid ja mis omased poleks ühtlasi ka K-alale, I F-alale või G H-alale, võiksime sedagi ala lugeda siirdmurrakute valdkonnaks.

Kaardist nr. 1 meile selgub, et isoglosside vöödest, s. o. murdepiiridest kaugelt suurem osa kulgeb mööda asustamata alasid, mööda looduslikke tõkkeid, mis valdavalt määral on ka meie rahvastiku ühiskondsete rühmituste ja neile vastavate maa-alade, nimelt maakondade, kihel-

kondade ja valdadegi piirideks¹. Murdeline liigendus ja murdepiirid on nõnda siis meilgi tingitud liiklemisoludest olevikus ja minevikus. Mitmete suuremate alade murrakute relatiivne ühtlus sõltub tihedamaist sidemeist nende alade üksikosade vahel (nõnda A, s. o. Hii, Sa ja Muh puhul, kus näiliselt lahutav meri on pigemini küll ühendajaks; samuti C-alal) või teatud ühisest allikast (Tallinna, Soome) lähtuvate tasandavate mõjude kiirgamisest (nõnda C ja D puhul). Vähemate maa-alaliste üksuste, nimelt kihelkondade vanema keele suhteliselt suur erinevus (kõige enam aladel B, E ja F) on muidugi seletatav liiklemistakistustega meie lähemas minevikus, meie rahva praeguse vanemaalise kõnelejaskonna² noorpõlves ja eelmise põlve ajal, seega siis teoorjuse ja pärisorjuse aegadel ja talurahva vabane-misaja esimestel aastakümnetel valitsevate oludega, mis läbikäimist harilikult võimaldasid ainult valla ja kõrgemalt kihelkonna piirides. Hilisem ja käesolev aeg on aga hakanud siin enam soodustusi looma ja tulemuseks ongi kiire-line tasandumine mitte üksnes keeles, vaid ka riietuses ja muu esemelise kultuuri alal. Arutluses olnud murdeliste differentside üldine levingu pilt viimaseil sajandeil ei ole arvatavasti, niivõrd kui seda XVI sajandiga algava kirjakeele pruugi ja otseste andmete najal võib otsustada, kuigi oluliselt muutunud. Tõenäoline paistab olevat ainult D-ala laiem ulatuvus lõuna sihis, eriti Virumaal, ja F-ala ulatuvus kaugemale kirdesse ja läände. Meie murrete vahede ja levingu kohta veel varematel aegadel, eriti muistse iseseisvuse ajastul, on muidugi raske midagi öelda. Kas vastavad praegu-sed suuremad mured ja murdealad tolleaegsetele hõimudele ja nende asumispiirkondadele? Mitmete põhjalikumalt uuritud keelte, näit. saksa, prantsuse ja teiste romaani keelte murrete puhul on igatahes näidatud tänapäe-

¹ Tähelepanndav on, et põlised ja ulatuslikud metsad Kuu-HJn-Kos ja Hlj-Kad-Amb-JMd-Ann piiril ning Pär-Hää ja Saa rajal pole siiski murde-piirideks.

² Meie murrete siinesitatud iseloomustis põhjeneb keelel, mida peamiselt 60—90-aastased vanakesed, osalt aga ka keskealine rahva-põlv on kõneldud aastail 1916—31.

vase ja vanema murdelise liigenduse suhteliselt noort iga¹. Tohiks ehk tõele siiski õige lähedane olla, kui arvaksime, et praegune A-murre oli juba tol ajal saarlasi kui hõimu eraldavaks tunnuseks (ligendades neid mõneti liivjastele ja vahest kurelastele, vrd. nime Kuressaari!), et B-murre oli omane läänlastele, Rõdala hõimule (Rotalia, Rotalevia, vrd. Rídala khk. praegust hääldust vanemal põlvel *rõdali*, Mar Haasikas *rüdüli*), murre C iseloomustas Revela (Revele, Revalia, Revelia), Harjumaa (Harria), Järvamaa (Gerva, Gervia) ja vist ka Virumaa lääneserva asukaid, murre C oli õieti virulaste (Vironia), vist soomlastest Eestisse maha jäänud soomekeelse hõimukillu keeleks, mida kõneldi ka Harjumaa kirdeosades, kuid Virus vist mitte kaugemal Jõhvist. Lõuna pool F ja nähtavasti ka F¹-murre iseloomustas Vaiga (Vayga, ? Vagatabalve) maakonna, keelelt vadjalastele väga lähedast hõimu, mille nimetus on nüüdki veel säilinud kagu-estis murdeis tähenduses 'kontvõõrad' (Kri, Har Mõniste, Edela-Rõu *vädilise*, vrd. samas tähenduses ka *laþpulised* ~ *laþlasē*, setu *virulitse*) või sõimusõnana (Se, Kra² *vadilane*, *vadilanõ*), G (ja H) murret kõnelesid sakalased (Sakala, Saccala), IJK murret aga ugala sed ehk (Wdm.) ugulased (Oandi, Ugani, Ugaunia), kelle keele suurt erinevust muust eestist iseloomustab praegunegi rahvatraditsioon, näit. Plv *um õñņe ũšs ugalane, ole ei täl õigeš juttu*, sõnakehva ja taipamatu inimese kohta (mujal aga ka teisiti suhtudes: Se Obinitsa *nī hõä inēmiņņ ku ugalane*)³. Muidugi, hilisema ja praeguse olukorraga võrreldes olid kõik tolleaegsed eesti murded üksteisele tunduvalt lähedasemad.

Albert Saareste.

¹ Vt. ülevaltõelisi esitisi näit. Carl Karstien'ni, Altgermanische Dialekte („Stand u. Aufgaben der Sprachwissenschaft, Festschr. für W. Streitberg“, eriti lk. 397) ja G. Millardet'i, Linguistique et dialectologie romanes, lk. 479.

² O. Kallas, KrM 95.

³ Vt. ka J. Jõgever, E. Kirj. VIII (1913), 50.

Uute tüvisõnade loomise küsimus.

Vastuseks V. Ernits'ale.

V. Ernitsa arvustus minu raamatu üle „Sada uut tüvisõna“ (vt. „Eesti Keel“ 1931, lk. 184—188) on kirjutatud selles vaimus ja selle tendentsiga, et vähendada publiku vastuvõtlikkust uutele sõnadele. Nähtavasti leiab Ernits selle tarvilise olevat, et meie publik ja kirjandus ei omandaks palju uusi sõnu. Ernitsa arvates on eesti keel vist rikas küllalt sõnadest, nii et uusi enam ei vajatagi. Seesugune suhtumine on huvitav märkida Ernitsast, kes omal ajal oli keele suhtes uuendusmeelne. Nagu näha, temagi ei ole pääsenud ea mõjust, mis 40-nda eluaasta ümber hakkab inimest tegema konservatiivsemaks ja tõrksaks igale uuele.

Et vähendada publiku ja kirjanike vastuvõtlikkust, püüab Ernits vähendada selle meetodi väärtust, millega on loodud ja luuakse neid sõnu. Uute sõnade loomine polevat mingi uudis; — uusi sõnu loodavat keeles kunstlikult tuhandete kaupa; — tšehhid avaldanud juba 100 aasta eest mitu köidet uusi oskussõnu ainult botaanika alalt. Nähtavasti aga ei ole Ernits hästi aru saanud kogu asjast: Ernits näib mõtlevat igasuguste uute sõnade, ka tuletuslike moodustamist — siis muidugi on neid igas keeles loodud tuhandeti ja kümnetuhandeti. Siin aga on kõne uute tüvisõnade soetamisest. Ent see on tõesti uudis: uusi tüvisõnu ei moodustata elavais keelis enam, välja arvatud mõnes harvas juhtumis ja sedagi juhuslikult, näit. mõne tööstustooto nimetuseks jne. Üldiste mõistete väljendamiseks (nagu tuleriit, puuvili, kangekaelne, tagasi tulema, konstateerima, kätte maksma, sks. ‚vermissen‘ jne.) uusi tüvisõnu ei ole loodud kusagil. Ja see, et seda eesti keeles tehakse nüüd nii suures ulatuses — sest isegi paarkümmend uut tüvisõna oleks selt seisukohalt tähelepandavalt suur hulk —, selles ongi see uudus. Muud keeled on seni kasutanud niisuguste mõistete osutamiseks vanu tüvisõnu, mille päritolu ulatub hämarasse eelajaloolisse minevikku. Muidugi on needki tüvisõnad omal ajal — hallis muinasminevikus — inimeste poolt moodustatud, vahe aga on selles, et uuemal ajal ei looda niisuguse-tähenduselisi tüvisõnu enam, isegi mitte niisuguses kunstlikus keeles kui esperanto.

Ernits, samuti kui mõned muudki arvustajad, püüab vähendada nende uute väärtust sellega, et „paljastab“, et mõned neist on enam-vähem sarnased ühe või teise elava keele sõnadega ja et neid seepärast tuleb pidada laenudeks. Sellega ei ütle Ernits ega teisedki arvustajad nende ridade kirju-

tajale midagi uut: olen ise enam kui teised kõrvalseisjad kõigest sellest teadlik ja võin neid, kui nad soovivad, täpselt informeerida, kus ja mil määral on tegemist mingi võõrakeelse sõna suggereeriva ja inspireeriva mõjuga, kus tõepoolest teadliku laenuga ja kus lihtsa ühtesattumusega. Eesti keele rikastamise seisukohalt on ainult üks asi tähtis ja oluline: et saaksime eestikeelalisi tüvisõnu, ükskõik, kas need satuvad sarnaseiks mingite võõrakeelsete sõnadega või ei satu, või koguni tunduvad laenudeks peetavate ümbermoodustustena või ongi lausa laenud. Pealegi olengi üles seadnud põhimõtte, et ka iga võõrakeelse tüvisõna võib eesti keelde võtta täisõigusliku ja homogeense eestilise sõnana, kui see võõrsõna juhtub olema eesti foneetika raamides ja kui see on tähenduslikult sobiv ja vajaline eesti keelele. Nii näit. inglise *chasm* (õigupoolest kreeka päritolu), tähenduses 'kuristik', sobib kõlaliselt väga hästi figureerima ka eesti sõnana *kasm* samas tähenduses). Seda põhimõtet olen üksikasjalisemalt esitanud ja põhjendanud oma raamatus „Keeleuenduse äärmised võimalused“, mida Ernits nähtavasti ei ole lugenud.

Mitmed uued sõnad, mida teised nüüd peavad laenudeks, on ainult juhuslikult ühtesattumused, nii näiteks genitiivi väljendav eessõna *no*, mis Ernitsa arvates on lihtsalt läti laensõna (*no*, häälda *nuo*). Seda moodustades lähtuti põhimõttest, et see sõnake peab sisaldama *n*-konsonandi ja koguni algama sellega, sellepärast et *n*-konsonandi frekvents on eesti keeles võrdlemisi väike; seega on korduvate häälikukombinatsioonide hädaoht sellega väiksem. Siis otsiti *n*-le järgnevat vokaali. Ära proovides kõik (*na, ne, ni, no, nu, nä, nõ, nõ, nü*) leiti *o* olevat kõige sobivam ja ka kõige vähem kasutatud vokaal ühesilbilises sõnakeses. Seega tõepoolest lihtne ühtesattumus läti keelega. Ernits väidab selle kindlasti laenuks. Nii võivad ka teadusemehed eksida otsustes pealiskaudselt välise ühtesattumuse järele. Huvitav, et Ernits *no*-d ei väida laenuks jaapani keelest, kus see *no* ongi genitiivi väljendav suffiks (*hito no uchi* — inimese maja), asjaolu, mis nende ridade kirjutajale teatuks sai alles mitu aastat pärast *no* loomist. Ent see ühtesattumus jaapani keelega kõneleb ju rohkem *no* kasuks kui kahjuks.

Üldse, et keeles esinevate häälikute arv on võrdlemisi väike — ainult paarkümmend —, siis on vältimatu, et eri keelte sõnade vahel sünnib palju ühtesattumusi ja sarnasusi. Nii on tervel real vanul põliseil eesti sõnul sarnasust ühe või teise keele sõnadega: *asjad* — araabia *ašjāun*, *šiga* — saksa *Schwein*, vene свинья (mõlemas *s* ja *i*), *seitse* — ladina *septem*, saksa *sieben*, vene семь, *varas* — lad. *fur*, *surm* —

lad. *mors* (koosneb peaaegu samust häälikuist), *pisike* — itaalia *piccolo*, *lai* — lad. *latus*, *puhas* — lad. *purus*, *valge* — saksa *weiss*, *külm* — saksa *kühl*, *muutma* — lad. *mutare*, *armastus* — lad. *amor*, *langema* — lad. *labor*, *tursuma* — lad. *turgescere*, *hüppama* — saksa *hüpfen*, *ärkama* — lad. *expergisci*, *võitma* — lad. *vincere*, *seisma* — lad. *stare*, saksa *stehen*, (kinni) *nabima* — ingl. *to nab*, *liiga* — kreeka *ltan*, *nüüd* — kreeka *nyn*, *see* — prantsuse *ce*, *et* — lad. *ut*, *ta* — hiina *ta* jne. jne. Niisuguste sõnade loetelut võiks pikendada lõpmatuseni. Igale eesti sõnale leiaks viimaks mingist maailmakeelest sarnase või lähikõlalise sõna. Aga kas need eesti sõnad on sellepärast vähem head ja vähem otstarbekohased ning ilusad eesti keeles? Samuti on lugu ka kunstlikult loodud sõnadega: ka nende väärtust ei tohiks see vähendada, kui nad on sattunud lähikõlaliseks mingi teise keele omadega.

Ka ei meeldi uute tüvisõnade arvustajaile, kui mingi võõrakeelne sõna on eestikõlaliseks ümber moodustatud, näit. *volbe* (prants. *voluptueux*), *reetma* (sks. *verraten*), *luutma* (lad. *excludere*) jne. Veski muuseas nimetab neid „vussitud“ sõnadeks. Aga unustatakse, et kogu rahvakeel on täis sääraseid „vussitud“ sõnu: näit. *tund* (sks. *Stunde*’st), *tükk* (sks. *Stück*), ja vanemad laenud nagu *hammas* (leedu *žambas*), *rand* (sks. *Strand*), *kurb* (vrd. vene *скрѣбъ*) jne. Keeleuuendusliku tüvisõnade moodustamise uudus on selles, et sama meetodit, mida rahvas on praktiseerinud juba sajandeid, nüüd teadlikult kasutatakse selleks, et saada mõningaist võõrsõnust täiesti eestikõlalisi tüvisõnu. Sest peaasi on ikka, et saaksime uusi tüvisõnu, mis täidavad foneetilise homogeensuse põhimõtte nõuded. Aga nähtavasti ei saada veel hästi aru sest põhimõttest. Sellest tulebki, et meil leitakse väga häiks ning vastuvõetavaiks ja meelsasti tarvitatakse niisuguseid foneetiliselt ebaeestilisi sõnu kui *konstateerima*, *naiivne* jne., mis kohe tunduvad keeleliste võõrkehadena eesti keele organismis, aga teiselt poolt umbusklikult suhtutakse samade sõnade asendamisele eestikõlaliste uute tüvisõnadega.

Lõppeks jääb esitatud uutest tüvisõnadest siiski suur hulk, mida ei või pidada mingeiks laenudeks ega võõrakeelseiks sõnade moonutusiks, vaid täitsa iseseisvaks kombinatsioonideks. Üheainsa hääliku (vokaali või konsonandi) ühtsus, kui see kahel sõnal olemas, ei tähenda ju veel sarnasust. Niisugused sõnad on *relv*, *velp*, *riun*, *raul*, *malbe*, *nüübe*, *meebe*, *nembe*, *tebe*, *neimama*, *höirima*, *niimama*, *nördima*, *penama*, *vüümima*, *iinima*, *nantma* jne.

Kurioosumina mainitagu, et J. V. Veski pidavat *relva* ka mingiks laensõnaks või moonutuseks kokku vene *orudie*’st,

saksa *Waffe*'st, ladina *arma*'st, sest et siin esineb *r*, *v* ja *e*. Seda võib väita ainult see, kes põhimõtteliselt tahab olla uute tüvisõnade kunstliku loomise vastu.

Viimaks veel mõned üksikud õiendused. Sõnale *haldama* on teadlikult antud uus tähendus 'besitzen', sest et see on etstarbekohasem ja loomulikum sellele kui 'administreerima', milles seda tarvitatakse ametlikus keeles. 'Administreerima' eestikõlaliseks vasteks tuleb siis küll leida mingi teine sobivam sõna, samuti kui seda tuleks teha paljude teiste oskusõnadega. Et seesugune muutus meil kergesti on läbiviidav, seda näitab põlise rahva ja kirjakeelse sõna *uulitsa* saatus, mis rahvas mõne aastaga asendas *tänavaga*. Sõna *jallis* ei ole minu, vaid K. A. Hermann'i, samuti ka mitte *ööp* minu, vaid hr. M. Lubja loodud. Nähtavasti ei ole V. Ernits mu brošüüri küllalt hoolikalt läbi lugenud.

Joh. Aavik.

Kohanimedede tarvitamisest Keskarhiivi Toimetiste esimeses vihus („Polonica“).

„Eesti Keeles“ 1931, nr. 6 ilmunud J. V a s a r'a kirjutises „Eesti kohanimedede tarvitamisest võõrkeelsetes tekstides“ tuuakse näitena Keskarhiivi poolt kasutatud kohanimedede kirjutamisviisi, mis põhjustavat asjata segadusi.

Selgituseks oleks öelda kõne all oleva teose autoreil järgmist. Autorid on püüdnud kõigiti kaaluda kohanimedede kirjutamisviisi küsimust. Nad on väljunud seisukohalt, et on vaja tutvustada meie kohanimesid säärastena, nagu neid praegu nii tegelikus elus kui ka eestikeelseis uurimustes tarvitatakse ja nagu neid uurimuste ühtlustamiseks oleks soovitav tarvitada ka edaspidi nii kodu- kui välismaal. Kohasemaid vahendeid selleks on publikatsioonid, mis esijoones on määratud välismaa uurijatele ja millistes meie saame tutvustada nimesid, mida väljaspool keegi pole kohustatud tegema meie eest. Kuigi kohanimedede eestikeelsete vormide tarvitamine võõrkeelsetes tekstides algul tundub nagu võõrastavana, tuleks siiski arvestada asjaolu, et hiljem seesugune kasutamine peab muutuma üldiseks, — muidu võib esineda vastupidine raskus, kus endise saksa uurijatepõlve kadumisega uurijate järeltulev põlv on sunnitud tutvuma ikkagi eestikeelse vormiga. Pealegi ei või juba praegu oletada, et näit. Poola ajaloolased, kes meie uurimustest on huvitatud, peale linnanimedede muid asulate nimesid paremini tunneksid saksa kui eesti keeles. Ka ei ole

saksakeelsetele kohanimedele vastavate eestikeelsete kohanimede rekonstrueerimine vist eriti suure ajakaotusega seotud, kuna need enamikjuhtudel käepäraselt on olemas. Lisaks on eestikeelsete vanemate kohanimede kindlaksmääramine uurimistöole aina suure väärtusega. Arvesse ei võiks tulla väide saksakeelsete kohanimede omaaegsest ametlikkusest, sest vähemalt Poola aja kohta pole see põhjendatav. Et aga ka Saksamaal juba tõsiselt arvestatakse kohanimede kirjutamisviisi, nagu see vastava rahva keeles tarvitusel, seda tõendab ka seesugune teos, nagu Münchenis asuva Saksa Akadeemia Praktilise Osakonna ülesandel O. K r e d e l'i ja Fr. T h i e r f e l d e r'i toimetatud „Deutsch-fremdsprachiges (fremdsprachig-deutsches) Ortsnamenverzeichnis“, Berlin 1931, kus Leedu, Läti, Ungari, Poola ja teiste maade kohanimede kõrval tuuakse lk. 313—348 Eesti linnade, alevite, kihelkondade, mõisade jt. kohanimed, esiteks saksa-eesti, siis eesti-saksa paralleelvormides.

Nimetatud seisukohalt lähtudes ongi autorid püüdnud tarvitada „Polonicas“ eestikeelseid kohanimesisid, kusjuures see on sündinud loomulikult ainult kirjeldustes ja ühenduses neis esinevate dateeringutega, kuna registrides ja tsitaatides on endastmõistetavalt säilitatud originaalvormid. Selle juures on nende eestikeelsete kohanimede kergendatumaks mõistmiseks teatava kohanime esmakordsel esinemisel tekstis toodud ühtlasi ka ta saksakeelne paralleelvorm. Peale selle on kõik kohanimed toodud kõrvuti nii eesti- kui saksakeelses vormis raamatu lõpus avaldatud kohanimede registris, ilma milleta „Polonicat“ kui dokumente kirjeldavat ja loendavat teost, samuti kui teisigi dokumentide publikatsioone, kirjeldusi jne., ilma registrita on raske kasutada. Märkus sellest, kuidas teoses kohanimed on esitatud, leidub registris algul, lk. 145.

N. Treumuth.

O. Liiv.

Raamatute ülevaade.

Teos muinasungarlusest.¹

A honfoglaló magyarság kialakulása. Írta Németh Gyula. Budapest, 1930. 350 lk.

Budapesti ülikooli tuntud turkoloogi prof. Németh'i teos „Ungarisse asuva ungarluse väljakujunemisest“ võiks õigusega pre-

¹ Referaadi autor päätoimetajana põhimõtteliselt tarvitab ÕS-us paralleelselt lubatud ää-lisi kujusid hää, pää jne.

tendeerida teatavale huvile ka meie eesti publikus. Seab ju see töö enesele ülesandeks meie kauge ungari hõimrahva vanima ajaloo jälgimise kuni praegusisse elukohtadesse asumiseni IX saj. lõpul p. Kr. ning seega heidab valgust meie romantikaloori mässunud sugulussuhteile ungarlastega, selgitades — niivõrra kui see on võimalik napi ajaloolise ja keelelise andmestiku varal —, millisel määral tolles algungariluses oli valitsemas vana soome-ugriline element ja kui palju temasse aastatuhanded on toonud võõraid lisandeid. Keeleliselt on see huvitav ja kriitiline uurimus meie laiemale ringidele kättesaamatu, sellepärast peaks olema põhjust tema päätulemusi siinkohal kokkuvõtlikult esitada.

Teose sissejuhatuses (lk. 5) esineva huvitava mõttena nimetagu autori seisukoht, et soome-ugri-samojeedi (= uurali) algrahvas püüde enam-vähem üldiselt tunnustatava suguluse indoeuroopa algrahvaga on olnud veel kindlamais sugulussidemeis oma idapoolse naabri türgi (—mongoli-tunguusi?) algrahvaga, mille (vähemalt keelelise suguluse) tõestuseks esitatakse uurali-indoeuroopa-türgi ühissõnana sürj. *komi* 'sürjanlane' ~ lad. *homo* ~ türgi *kün* 'rahvas' ~ mongoli *kūmun* jt. 'inimene'. On huvitav ära märkida, et see mõne aastakümne eest aksioomina maksnud soome-ugri ja türgi (—tatar) algusuluse küsimus, mille vastu viimastel aegadel soome-ugri uurijate huvi näikse jahtunuvat, leiab enesele veendunud pooldaja niisuguses autoriteedis nagu prof. NÉMETH. Teisena soome-ugri-türgi sugulussõnana käsitellakse veel hiljemini (lk. 94) mõõdamines e. *maks* (ung. *máj*) sõna vasteid.

Uurali algrahva ühiskodust Ida-Euroopast (võimalikult) Põhja-Uurali raioonist samojeedide lahkudes jäi omaette ühikuks soome-ugri algrahvas, kelle algkodu umb. a. 2500 e. Kr. asetses Volga keskjooksu mail. Viimane hargnes hiljemini kaheks: idapoolse kujundas ugri algrahvas (praeguste ungarlaste, vogulite ja ostjakite esi-isad), läänepoolse kõigi teiste praeguste soome-ugri-laste lähterahvas (lk. 6). „Ugri-laste algkodu tuleb otsida Volga käärust ida pool asetsevailt maa-aladelt. See ugri rahvaste idapoolne asukoht omandas otsustava tähtsuse ugri-laste, nimelt ugri-laste ühe osa, ungarlaste saatusele. Selle läbi sai võimalikuks, et ungarlus sattus lähedaisse kokkupuuteisse ugri algrahva ligiduses elutseva türklusega, bulgaritega, rändas nendega koos Kuubani jõe alamjooksu maile ja siin ka teiste türgi rahvastega mitte ainult ei puutunud kokku, vaid elas otse sidevuses; viimaste rühmitumiseaduste kohaselt ta võttis enesesse vastu türgi rahvaosi, teiselt poolt aga kaotas osa oma põliseid elemente.“ Siitpääle algab ungarlaste pikaline rännak läände, mille kestel ta kogu aeg on olnud pidevas kontaktis mitmete türgi rahvastega ning kujunes türgi organisatsiooniga ja haridusega nomaadrahvaks. Ungarlaste eelajaloo mõistmiseks on seepärast vajaline muistsete türklaste olustiku tundmine, ja selleks annab autor (lk. 8—84) pikema ülevaate nende nomaadi-elust ning hõimude-organisatsioonist, päämiselt vanade idamaa (hiina, araabia, pärsia, bütsantsi) ajalooliste allikate, muinas-türgi raidkirjade ja eriti üksikasjalise türgi hõimunimede-analüüsi põhjal.

Vanimaiks ungarlaste kokkupuuteiks türklastega tuleb pidada suhteid bulgar-türklastega. Millal ja kus need algasid, on raske täpselt määrata, kuid ugri algkodust kagusse siirdunud jahipidajad ungarlased võisid olla esialgu karusnahkade muretsejaiks Edela-Siberis Irtõsi piirkonnas ja Uurali jõe mail elutse-

vaile kuulsaille karusnahakaubitsejaile bulgaritele (lk. 111, 121—2), kes olid läbikäimises (lk. 118) ühtlasi ka samojeedidega. Need suhted võisid alata Kr. s. paigu ungarlaste asudes umb. endise Permi kubermangu lõunaosas (krahv I. Zichy' arvates), igatahes lõunapoolse Uurali mäestiku piirkonnas, tõenäoliselt osalt isegi üle Uurali Aasias (lk. 85). Varsti arenesid neist suhteist poliitilised sidemed, võimalikult nii, et bulgarid vallutasid ungarlaste maa-alaja liitsid viimased omaette hõimuna endi hõimudeliitu. Ungarlaste senine ühiskondlik korraldus muutus tugevasti bulgarluse mõju all (lk. 124), milles mainitakse saraguri, oguri (-urogi) ja onoguri hõime. Bulgar-türklased on olnud oma keelelt muudest türklasist selgesti eralduv rahvas (näit. on nende keeles türgi $z > r$, sõna-algulise $j > d'ž$ jm. häälikumuutused; lk. 85, 89—92). Koos bulgaritega taganesid ungarlased a. 461 ja 465 vahel p. Kr. Kesk-Aasiast päletungivate „j-türklaste“ (kelle keeles j püsis) sabiiride eest läände, asudes ligi neljaks sajandiks Põhja-Kaukaasiasse, Kuubani ja Doni vahelistele, Aasovi merest idas asetsevaile aladele (lk. 109, 151, 178). Eriti tol ajajärgul on olnud suure tähendusega bulgarite mõju ungarlusele. Teiste sõjakate türklaste seas oma põllunduse- ja loomakasvatuse-harrastustega silmapaistvad bulgar-türklased on olnud ungarlasile õpetajaiks põllunduse, aianduse ning karjapidamise alal, nagu näitavad tolleaegsed bulgari laensõnad ung. keeles (viinamari', ,pirn', ,õun' jm. lk. 119, 172), rääkimata mõjust ungarlaste ühiskondliku mõtteviisi arengule (,karistus', ,püha' jm.). Isegi kirjaoskuse on vist juba tol ajal ungarlastes õppinud bulgaritelt (laensõnad ,täht', ,kirjutama', ,number [arv]'; lk. 119). Ungari-bulgari lähedaste suhete selgeimaks tõestuseks on ka praegune *ungari* nimetus, mille lõunaslaavlastel on andnud ungarlasile nendega lähedas ühenduses olnud bulgarite onogur-hõimu nime järele ning mille siis slaavlasilt üle võtsid kreeklased (*Ογγυροι*) ja roomlased (*Ungri*) ning viimaste järele kogu haritud maailm (lk. 181). Vene Венгрия, венгерцы ise on poola laen. Kokkupuuted bulgaritega jätkusid ungarlasil pidevalt kuni Ungarisse asumiseni (lk. 126), isegi sääl nad leidsid paiguti juba bulgareid eest. Pole siis ka ime, et ungarlaste seas oli laialt levinud bulgari keele oskus (vrd. alamal), kahekeelsus.

Samas Kuubani piirkonnas asudes on ungarlasil aga olnud kokkupuuteid veel teistegi, nn. j-türklastega. Edela-Siberist umb. Tobolski ümbrusest siirdusid, arvatavasti sama teed, mida bulgarid ja ungarlasedki, Põhja-Kaukaasiasse juba enne a. 515 sabiirid, kes kuni a. 558 mängivad sääl tähtsat osa, asudes esmalt Volgale lähemal, hiljemini Kuubani mail (lk. 186). See on sama rahvas, kellelt *Siber* on pärinud enda nime (lk. 185) ja keda peetakse identseks vähe hiljem ajaloos hästi tuntud *kasaaridega* (lk. 192, 204). Viimaste võim ulatus VII—XI sajandini laiadele aladele Lõuna-Venemaal (lk. 208—9) ja nende mitmekeelsesesse riikkonda kuulusid kindlasti ka ungarlased (lk. 210—11). Umbes a. 570 paigu vallutab Põhja-Kaukaasia ja Kuubani piirkonna tugevaim türklaste hõim türgid (lk. 193, 215), kes varemini moodustasid kaheosalise riigi Aasias (Baikalist edelasse ja Baikaški järvest lõunasse), ent a. 576 juba vallutasid Bosporuse linna Krimmis, nii siis pidid võitjatena läbima ka sabiiri-kasaari-ungari alad (lk. 201). Peetakse kahtlematuks, et türkide keelt oskasid paljud ungarlased, isegi, et see oli päälle bulgarite keele ainuke levinud võõras keel ungarlaste juures (vrd. alamal). Türkide juhtimisel tekkinud ja 50—60 a. jooksul

(alates umbes a. 570) türkide ülemvalitsuse all olnud, hiljemini sellest vabastunud k a s a a r i d e v õ i m k o n d a kuulunud ungarlased, kuni nad asusid Kuubani mail. Vähema tähtsusega kokkupuuteid oletatavasti on ungarlasil viimases asukohas olnud ka a v a a r i d e g a, kes a. 200 paigu p. Kr. (lk. 101) päälle hunnide (vt. alamal) langust Kesk-Aasias löid oma (hiina allikate järgi nii nimetatava) žuanžuanide riigi. See oli eriti tugev IV saj. lõpul, a. 400 paigu ulatus Koreast Irtõšini. Asjapuudutatud endine avaaride võimualune türkide hõim purustas avaaride riigi a. 552 (lk. 101, 105) ja siis avaaride riigi a. 552 (lk. 101, 105) ja siis avaaridest osa põgeneb (? alumise) Volga maile ja liitub ning seguneb sääsete bulgaritega. Nii siis avaarid ilmuvad VI saj. keskpaigu Kagu-Euroopasse, kust juba edasi segarahvana ründavad Kesk-Euroopat. See j-türklaste hõim (ka ta nimi on puht-türgi algupära, vt. lk. 105), ühinedes ungarlaste lähimate kultuurikandjate bulgarite osaga, on tõenäoliselt kuidagi kokku puutunud ka ungarlastega.

Mitte-türgi rahvaist on tol perioodil ungarlased olnud tihedas kultuurilises läbikäimises mingit väljasurnud murret kõnelevate o s s e e t i d e esiisade, Põhja-Kaukaasia a l a a n i d e g a, mille tõendusks on säältpoolsed laenud ungari keeles (lk. 171). Kindlasti on toleaeegsel ungarlusel suhteid olnud ka Musta mere äärsete i d a g o o t l a s t e g a ja niisama ka b ü t s a n t s l a s t e g a, kuigi nende kokkupuudete kohta kahjuks puuduvad otsesed kultuurilised tões- tised.

A. 800—830 siirduvad ungarlased oma senistest asukohtadest üle Doni läände, asudes a. 800 (? 830) — 889 Doni ja Dnepri vahelisel Musta mere rannikul, nn. Leveedias (lk. 154—5). Igatahes näikse ungarlaste ja kasaaride vahel noil ajal olnud vaenulikkust, sest viimased ehitavad a. 833 Doni alamjooksul Sarkeli linnuse, arvatavasti just kaitseks ungarlaste vastu. Doni ja Dnepri vahelises uues asukohas on ungarlasil lähimaiks naabreiks ja saatuskaaslasiks jällegi vahepeäl Musta mere äärde levinud bulgarid. Siin esmakordselt öieti kujuneski ja tuli tarvitusele V saj. II poolel nn. r-türgi hõimude ühisnimetus *bulgar*, mille alg tähendus türgi keelis on 'segu' ja millist nimetust tuleb seletada sellega, et tol ajal Musta mere põhjapoolseil aladel elutsevad bulgarid moodustusid ida poolt tulnud bulgar-türklaste ogurite, hunnide ning vähemal määral teiste türgi hõimude liitumisest ning segunemisest (lk. 95). Hunnid on pärit Kesk-Aasiast, Mongooliast, kus nende elukohad ulatusid III sajandist põlvnevate esimeste teadete järgi kuni Hiina müüriini (lk. 129). Hiinlaste survele osa neist siirdus läände, 50—150 a. vahel p. Kr. on juba teateid nende esinemisest Kagu-Venes. Silmapaistvat osa etendasid hunnid Euroopas umb. a. 375 päälle, mõnekümne aasta pärast kulumineerub nende kuulsus A t t i l a nimega ühenduses olevate sõjaretkede aegu, siis järgneb hunnide langus ja taandumine Leveediasse bulgarite sekka. Säälese rahvasegu kohta tarvitavad ajaloolased paralleelselt nii bulgarite kui ka hunnide nimetust (lk. 97). Muinasungarlusel on kindlasti olnud kokkupuuteid hunnidega niihästi juba Kuubani mail kui ka Leveedias, ms. Attila nimigi on ungarisse pärandunud *Etle* kujul (lk. 219—20). Ungarluse saatuses nii pidevat osa etendanud bulgarite (bulgar-türklaste) kohta tähendatagu veel selgituse mõttes, et neist põlvneb tänapäeva Euroopa kaks rahvast: 1) t š u v a š š i d, kes on Põhja-Kaukaasiast umb. a. 600 paigu p. Kr. Volga-Kama piirkonda rännanud muinasbulgarite järeltulijad (lk. 88); 2) praegused b u l g a r l a s e d Balkanil, selle Leveedia-bulga-

rite osa järeltulijad, kes a. 679 asutas Doonau alamjooksul oma riigi ja varsti slaavistus (lk. 95).

Aastal 889 petšeneegid tõrjuvad ungarlased Leveedias (lk. 153), ja sellega algab ungarlaste rännak praegusesse Ungarisse Etel-kúzi (Dneprist lääne poole asuvate alade) kaudu vürst Arpádi (Aarpaadi) juhtimisel ning ühtlasi ka ungari rahva ajalugu. Sellele eelnenud kirjul ajastul on ungarlased kogu aeg kuulunud eri hõimuna vahelduvalt mingisse türgi-bulgari hõimude-liitu, hõimuderiiki. Vastavalt sellele, milline ülemalkäsiteldud türgi hõim valitses, esinesid ka ungarlased valitsejahõimu nime all, nõnda kord bulgaritena (resp. onoguuridena), kord türkidenä (lk. 195, 200—201), kord sabiiridena (kreeka *σάβιροι* = ungari omatuletuslik *szavardi* lk. 193), kord hunnidena (lk. 165—9). Kuid teataval ajajärgul on ka arvatavasti ungarlaste endi soome-ugriline madjari hõim olnud mingis sellises hõimudeliidus valitsejaks, nagu prof. N. (lk. 171) järeldeb sellest, et a. 527/28 mainitakse 'hunnide' (= ungarlaste) vürstidena *Μογγεῖς* (= *Mogyeri*) ja *Γορδάς* (= *Ogurda*, vt. lk. 167). Türkipäraste rahvaste kombe kohaselt on madjari hõimu valitsejad saanud oma nimed hõimunimedest. *Mogyeri* on selge ilma lisaseletusteta, *Ogurda* nimes peitub türgi hõimunimi *ogur* ungari suffiksiga -da edasituletununa. Need kaks nime on ühtlasi ungari keele esimesed ajaloolised mälestusmärgid.

Prof. N. teose olulise osa kujundavad lingvistlikud rahvasteni-mede-seletused, viimaste põhjal tehakse palju kultuurajaloolisi järeldusi. Rohked ajalooliste allikate tsitaadid on laialipillatult nende vahel, seepärast on ka ajaloolise arenemiskäigu ja ungari-türgi suhete jälgimine temas raskepoolne ja lünklik, mõnikord samu fakte korduvalt esitav. Ühtlasemad on viimased 3 päätükki, IV—VI. Ptk. IV vaatlleb ungarlaste hõimude-süsteemi Ungarisse asumise ajal. Ajaloolis allikais esineb tolaeagne ungarlus kaheksahõimulisena, kaheksast suguharust koosnevana, millise rühmituse sõjaväeline iseloom nähtub ms. sellest, et ladinakeelseis ürikuis neid hõime nimetatakse *exercitus*'teks (lk. 224). Neist kaheksast on seitse vana ungari hõimu (lk. 222), kaheksast *k a b a a r i d e* hõim on alles IX sajandil Kiievi all' ungarlusega liitunud türgi hõim (lk. 223, 234). See hõimude-organisatsioon, mis omakorda jagunes veel 108 'rahvuseks' (*nemzet-ség*, lk. 226) valitses veel a. 950 paigu, kuid hävines peatselt ungarlaste esimeste kuningate Géza ja Púha Stefani valitsuse all kui riiklikku organiseerumist tõkestav nähtus (lk. 224—5). Kõnealused 8 hõimu olid järgmised:

1) Juba nim. *k a b a a r i d* (kreeka *κάβαροι* = ung. *kava[ár]fi*, lk. 233, 235), kes nende endise kasaaride alla kuulumise pärast esinevad ka kasaaride nime all (lk. 234, 238), on puht-türgi algupära. Seda näitab ka nende vürstinimede analüüs (lk. 239—40) ja nende endi türkipärane nimi (mille algtähenäendus 'mässuline, vastuhakkaja', sest et nad kasaaride vastu mässu tõstes liitusid ungarlastega; lk. 237), kuid nende nimedes leiduvad ungari tuletuselemendid viitavad, et nad juba Ungarisse asumise algaegadel olid ungaristumas (lk. 240).

2) *N y é k* (= *njeek*-) hõim puhtungari nimetusega (lk. 241—4), algselt 'piirikaitsejad', türklaste hulgast ungarlusega ühinenud (lk. 244).

3) Valitsev, nimeandja *madjar* rite hõim (kr. *Μεγέρον* = *Mogyeri* lk. 245—6), kelle nimes sisaldub soome-ugriline tüvi *magy-*

(< *mogy-*) ~ *megy*⁻¹ (vrd. vog. *manši* 'vogul, ostjak' lk. 247) + tuletuslõpp *-r* (lk. 247) või pigemini järgosana türgi *eri* 'inimene, mees' ja millise nime on ungarlasile andnud arvatavasti bulgarid.

4) *Kürtgyarma*'i hõim (kr. *Κουρτογυεσμάτου*, lk. 249), kahest eri hõimust *Kürt*'ist ja *Gyarma*'ist liitunud (lk. 250). Türkipärane *Kürt*-nimi viitab ungarlaste kunagisile suhteile türkidega (vt. ülemaal), Kesk-Aasiast Põhja-Kaukaasiasse siirdunud *j*-türklastega, kelle nime kandjaks hiljemini on Jenissei-türgi *kürtide* hõim (lk. 252). Nimi *Gyarma* < türgi *jormaty* 'väsimatu' omab samuti vasteid Aasias ja viitab samadele Kesk-Aasia suhteile (lk. 253—4).

5) *Tarján*'i hõim (kr. *Ταριάνων* = ung. *Tarjan*[u] lk. 255), nimi pärit türgi sõnast *tarkan*, *tarxan* 'all-kuningas' (lk. 256—9). See ülimus on olnud ka kasaaridel (lk. 257), ning kõnesolev ung. hõimunimetus lubab oletada selle mõiste esinemist ungarlastegi juures või vähemalt viimaste tutvusega türki kaaslaste vahendusel.

6) *Jenö* (= *jänöö*) -hõim (kr. *Γενόχ* = *Jeney* algsemal kujul), nimetus bulgartürgi **jänäx* kujust laenatud, vrd. türgi *ynak* 'nõunik, minister jne.' (lk. 216) ning viitab jällegi ungarlaste türkipärasele ühiskonnakorraldusele.

7) *Kér*-hõim (kr. *Καρή* = *Kér*[i]), türkipärane nimi algtähendusega 'hiiglasuur, hiiglane' (lk. 264—5, 268), osutab taas suhteile Kesk-Aasiast Kagu-Euroopasse rännanud türkidega (lk. 268), sest sama hõimunime leidub ka kirgiisidel, burjaatidel ning turkmeenidel ja XI sajandil on selle vasteks Mongoolias rahvanimi *keräit* (lk. 267).

8) *Kesz*[i]-hõim (kr. *Καση* lk. 268, algsem kuju *Keszö* (*kässöö*) < *Keszey* (lk. 270), saadud bulgartürgi sõnast *käsäy* algtähendusega 'tükk, kild jne.', millest võib järeldada, et siin on tegu ungarlusse liitunud bulgarite hõimukilluga.

Kõigist neist hõimunimedest on rohkeid jäänuseid muistses ja nüüdseski Ungari kohanimestikus (lk. 236, 241, 250, 253, 255, 268—71). Nimede-analüüsist ja muist ajaloolisist kriteeriumest järeldab prof. N. järgmist (lk. 272—7). Ungarlaste Ungarisse asumise aegses hõimudeliidus on vaid juhtiv madjarite hõim puhtsoome-ugriiline, selle nimetus aga figureerib ungarlaste rahvanimena alles IX sajandist peale, sest seni on see hõim olnud alati türgi hõimudele alistununa, mingisse türgi hõimudeliitu kuuluvana. Alles a. 800 paigu p. Kr. võidavad madjarid lõplikult juhtiva asendi teatavas türgi-organisatsioonilises hõimudeliidus, nende hõim on pidanud olema eriti arvukas, tema keelt on kõnelnud juba ka temale alistunud türgi hõimud. Kabaaride türkipärasus ja hiline ungarlusega liitumine on väljaspool kahtlust (vt. ülemaal), türgi ühiskonnakorralduse järele pidi nemad kui vähemaõiguselised hilistulnukad sõja korral moodustama eelväe, sellepärast esinevad hõimudeloendis ka esimesel kohal. Niisama peaks ka Nyék-hõim kui 'piirikaitse'-hõim olema võõrast algupära hiljemini liitunud, ja samuti kaheksas Kes(z)i-hõim. Viimane ja *Tarján*- ning *Jenö*-hõim on bulgar-türgi algupära, *Kürt*'i ja *Kér*'i hõimud seevastu on lähtunud Kesk-Aasia türkidest. Kõik need bulgarite ja türkide võõrhõimud on liitunud ungarlusega enne kabaare, VI—IX sajandini p. Kr., võimalikult eri ajajärkudel, ja Ungarisse asumise ajaks koos madjaritega moodustanud ühtlas-ilmes

¹ Sellega on sugulane ka eesti sõna *mees*, nagu on näidanud hiljemini *Toivonen*, *Suomi V*, 10, lk. 389—92.

madjarikeelse (vt. lk. 275) ungarluse, milles alates esimesist kokkupuuteist bulgaritega on valitsenud türgi ühiskonnakorraldus ja türgi sõjakas vaim, kuid ühtlasi on ka säilinud spetsiifiliselt soome-ugri-line kalastamishärrastus (lk. 277).

Ungarisse asuva ungarluse keele- ja kultuuri-olukorda käsitlelakse eriliselt ptk. V-ndas (lk. 278—98) kaasaegseis ajaloolisis allikais säilinud vürstinimed kui keeleteadlaste tõestusvahendite põhjal. Viimastes on umb. võrdselt soome-ugri omi (*Ügyek, Levedi, Liündik* jt.) ja türkipäraseid (*Vajk, Zoltán, Tarkacsu* jt. lk. 296), viimased aga on suurelt osalt ungaristunud, ungari omade deminutiivsuffiksritega edasi tuletunud (lk. 283—5, 296). Ungari keel on teatava ühtluseni välja kujunenud arvatavasti juba VI saj. paigu, kuid türgi keelte oskus on olnud levinud juba tollest samast ajast alates (vrd. ülemaal) kuni umb. a. 1000 p. Kr. (lk. 278). Esmajoones tutvus ungarlus bulgartürgi keeltega, aga mõõdukamalt ka türkide, kasaaride jt. türklaste keeltega, kuid soome-ugri-line ungarlus oli jõudnud enesse sulatada sellest tutvusest saadud võõrelemendid (lk. 298). On isegi otseseid ajaloolisi teateid selle kohta, et IX saj. lõpul ungarlased hulgaliselt valdasid türgi keelt (lk. 279). Tolleaegne ungarlaste haridus oli türkipärane, kuid valitsevate vürstide emakeeleks oli ungari (madjarite) keel, kuigi nii nemand kui ka osa nende alamaid oskasid bulgartürgi ja ka j-türgi keeli (lk. 297). Türgi valitsevast kihist ungarluses noil aegadel ei saa rääkida, kuigi varem ail aegadel on tal kahtlemata olnud türgi valitsejaid ja organisaatoreid (lk. 288).

Teose viimane, VI ptk. (lk. 299—336) käsitleb ungarluse idasse jäänud kilde ja idajälgi. Ungarlus pole mitte ainult sulatanud endasse suurel määral türklasi, vaid ka tema enese üksikud osad on pääjõugust eraldununa sulanud muulastemerre. Üht suuremat ungarlaste kildu mainitakse X ja hiljemail sajandeil Uurali mäestiku edelaküljel, kuskil end. Vene Orenburgi ja Ufa kubermangus (lk. 301), praeguste baškiiride alal. Ajaloolised teated räägivad kahest ungarlaste rühmast — ühest meile juba tuntust Musta mere mail ja teisest Baškiirias (lk. 306), nimetades mõlemaid neid vahelduvalt *modžyeriteks* ja *bašdžirdideks*. A. 1235—7 paigu käisid ungari dominikaanimungad Otto ja Julianus¹ rahvatraditsioonide järele idasse jäänud ungarlaste hõimlasi otsimas (lk. 306—7) ja leidsidki ung. keele kõnelejad „Magna Ungarias“ (= Vanas Ungaris) Kagu-Venes „Magna Bulgaria“ naabruses, millist vaieldavat leidu N. peab täisi usutavaks (lk. 315). Praegused baškiirid on nende ungarlaste järeltulijad, kes VI sajandil p. Kr. koos Volga bulgaritega (muinastšuvaššidega) rändasid Põhja-Kaukaasiast tagasi põhja poole (lk. 313) ja hiljemini keeliliselt muulastusid. Ei ole tõenäone, et kõnealune rahvakild oleks mingi oma muistsesse Uuralilähedasse algkodusse jäänud ungarluse jäänus. Baškiiride nimi on bulgartürgi algupära, < *bāš(o)gur* tähend. 'viis hõimu' (algsest viiehõimune, vt. lk. 313). Sellenimeline soome-ugri-line ungarl's on sulanedes türklasise kujundanud baškiiri segarahva. Baškiiride algsele ungari päritolule viitab ms. see, et neil leiduvad samad hõimunimed *Jenej* ja *Jurmaty*, *Šurmaty*, mis ungarlasilgi (vrd. *Jenö, Gyarmat* ülemaal; vt. lk. 308—9), ning et nende endi nimetiseid *bašyyrd(t)*, *bašdžird* on ungaripärane oma tuletuselt (-d lõpul on ung. deminutiivsuffiks, vt. lk. 312—13). Osa Kagu-Vene madjareid

¹ Vt. sellest pikemalt E. Virányi' kirjutist E. Kirj. 1927.

on säält eemale siirdunud, nimelt mainitakse Tambovi kubermangus Temnikovis a. 1539 *možerjani* nimelist rahvast, keda N. peab Baškiiria ungarlaste järglasiks (lk. 330). Teiseks Põhja-Kaukaasia ungarlasist irdunud killuks on juba enne a. 889 p. Kr. Tifliisi läheduses Kura jõe paremal kaldal esinenud *savardid* (kr. *Σαβαρδοί* *ἄλλαλοι* lk. 315, 317), armeenia *sevordik'*, *savordik'* jne. (lk. 318), kelle nimi muidugi on ühenduses ülemalpuudutatud sibiiridega ning asjaoluga, et viimast nime, nagu nägime, tarvitati ka ungarlaste kohta ajal, mil nad olid sibiiri hõimu alistumuses. Doonau muinasungarlastel on mälestus sellest sibiiri nimest säilinud nimes *Zu-ard(u)*, *Zoward*, *Zovard* (lk. 319). Pääle selle mainitakse IX saj. keskel Põhja-Kaukaasias *Sovar'i* nimelist vürstkonda, ka seda on ühendatud mingi säälsete ungarlaste killuga. *Madjari* nime mitmesugusel kujul esineb mitmel pool Kagu-Euroopa ja Edela-Aasia kohanimestikis (lk. 322—336), osalt on see ühenduses ungarlaste muistsete asukohtadega (näit. *Možarskoje ozero*, *Možarka* jt.), osalt põhineb juhuslikul sõnade kokkusattumisel, osalt seletub hilisemate Ungari ungarlaste kolooniatega (milliseid tekkis idas eriti tatarite sõjakäikude järelkajana).

Prof. N. oletused on mõnikord küll õieti julged ja võib olla, et mõnelgi korral võiks vastuväiteid oodata teistelt Ungari eelajaloo teotsevailt eriuurijailt, eriti aga feno-ugristidelt ungarluse eelajaloo nii 'türgipärase' käsitlemise puhul. Kuid pilt, mille annab N., on üldiselt siiski nii kriitiliselt ajalooallikate ja kasutada oleva vähese keelelise aimestiku varal põhjendatud, et tundub üldjoontes kõigiti usutav. Kuigi temas ungarluse soome-ugriline element faktide najal on tõrjutud tagaplaanile ja vähemalt muinasungarluse tõulisele ja tsivilisatsioonilisele soome-ugrilisusele sellel pildil jääb vähe ruumi. Kuid seda enam peab imestama türgi rahvaste merest ümbritsetud madjarite hõimu suurt rahvuslikku elujõudu, et ta neis rahvuslikule omapärale äärmiselt ebasoodsais oludes on suutnud aluse panna niigi soome-ugrilisele rahvale¹, nagu seda oma keelelt ja ürgkultuurilt on praegused ungarlased.

J. Mg.

Ülevaade Akadeemilise Emakeele Seltsi 12. tegevusaastast 1931.

1. Seltsi koosolekud.

Selts on pidanud 1931. aastal 6 koosolekut (eelmisel a. 8), nende seas 1 peakoosolek. Neil on esitatud 7 isikult 10 ettekannet (eelm. a. 9 isikult 11). Esinenud on 2 ülikooli õppejõudu 4 ettekandega, 2 ülikooli lõpetanut kolme ja 3 üliõpilast 3 ettekandega (eelmisel a. ms. 5 ülik. õppejõudu 7 ettekandega).

¹ Isegi palju soome-ugri tõulist algupära on ungarlus kõigist vastuväiteist hoolimata suutnud säilitada, vt. dr. L. Bartucz'i artiklit „Zur Rassengeschichte Ungarns“ jne. teoses *Fenno-Ugrica* IV, lk. 54—73.

Ettekanded olid järgmised:

Mag. P. Ariste, Rootsi mõjust vanimas eesti kirjakeeles (vt. EK 1931, lk. 1).

Mag. P. Ariste, Rootsi häälduse mõjust Lääne-Eesti murretes (vt. EK 1931, lk. 73, Mis on Loode-Eesti murrete hääldamises rootsipärane? ja AES-i koosolekuteateid sealsam., lk. 123).

Üliõp. O. Kukkur, Märkmeid keeleõpinguist Sorbonne'is (vt. EK 1931, lk. 91, Sorbonne'i keelekoolist 1929/1930).

Üliõp. E. Muuk, Kuivõrd on võimalik käsitleda keeleajalugu keskkoolis? (vt. EK 1931, lk. 12).

Prof. J. Mägiste, Eesti ja Soome võrdleva kohanimeuurimise ülesandeist (kokkuvõtet ja läbirääkimisi vt. AES-i koosolekuteadetes EK 1931, lk. 123 ja 124).

Prof. A. Saareste, Eesti murrete jagunemisest (vt. EK 1932, lk. 17 ning AES-i koosolekuteateid EK 1931, lk. 122).

Prof. A. Saareste, Soome-ugri keeleteadlaste kongressist (vt. EK 1931, lk. 190 ja AES-i koosolekuteateid EK 1931, lk. 123).

Prof. A. Saareste, Muuljeid 2. rahvusvaheliselt lingvistide kongressilt (kokkuvõtet ilmub edaspidi).

Üliõp. E. Trinkman-Elisto, Apostroofi tarvitamisest (vt. EK 1931, lk. 101 ning AES-i koosolekuteateid sealsam., lk. 124).

Õpet. A. Vaigla, Eesti deklinatsioonist (kokkuvõtet ja vaidlusi vt. AES-i koosolekuteadetes EK 1931, lk. 33 j.j.).

Ettekandeist on olnud puhtteadusliku iseloomuga 4, ülevaateid tööaladelt 3, tegeliku keelekorralduse ja keeleõpetamise alalt 3 (eelmisel aastal ms. keeleteaduslikke 7, tegelikult alalt 1). Nii on viimasel aastal üksikud alad leidnud koosolekuil tasakalukat käsitlemist.

Pikemaid läbirääkimisi tekitas õpet. A. Vaigla' uue deklinatsiooniliigituse esitamine ühenduses seniste dekl.-liigituste arvustamisega (lähemalt l. a. EK-s).

Kõigist ettekandeist on seni trükitis ilmunud 5.

Koosolekuist osavõtjaid on olnud üksikuil kordadel liikmeid 11—32, külalisi 5—14, üldiselt 16—39 inimest (eelmisel a. liikmeid 7—44, külalisi 0—36, üldiselt 7—70). Keskmise osavõtjate arv ühe koosoleku kohta tuleb 28 inimest (eelml. a. 37).

2. Juhatuse tegevus.

Juhatus on pidanud 1931. kalendri-aasta jooksul 7 koosolekut. Neil on arutatud küsimusi 94 punkti.

Õigekeelsusküsimusi on juhatuse koosolekuil lahendatud peamiselt väljastpoolt tulnud algatustel. Nii on fikseeritud postiaagentuuride nimetusi, võõra algupäraga perekonnanimede kirjutusviisi ja redigeeritud kohanimeühendeid.

Peamise osa juhatuse tegevusest on nõudnud kirjastusküsimused. Järjekindla avaldisena on välja antud ajakirja „Eesti Keelt“, seekord juba 10. aastakäiku (lähemalt vastavas eriaruandes).

Läinud a. kevadel ilmus Seltsi poolt (80 eks-s) sõnavara küsitlemiseks eesti murretest „Lisäsõnastiku I jätk“ (toim. A. Saareste ja R. Tomson). Samal otstarbel (100 eks.) „Kalandus ja kalastus“ (toim. G. Ränk, A. Määr, A. Saareste). Selts on jätkanud ka eesti keele bibliograafia osa toimetamist AES-i „E. Bibliograafia Aastaraamatus“.

Läinud a. lõpuks ilmus juhatuses tegevuses viimastel aegadel pidevalt päevakorral olnud Soome-eesti sõnaraamat prof. J. Mägiste toimetusel. Sõnaraamatu suurus on ligi 700 lk., 43 trükipoognat, millest aruandeaastal trükiti viimased 18 poognat.

Kirjanduse levingu edendamiseks on ette võetud mitmed sammud. Nii trükiti EK esimest nr-t järgmistest numbritest suuremal arvul ning saadeti osalt laiali proovinumbritena. Ajakiri on müügil olnud ka üksiknumbritena. Väljaannete vahetuse järjekindel laiendamine on Seltsi raamatukogule toonud läinud aastal suurel määral teaduslikku kirjandust. Seltsi väljaannete müügikohtadest on olnud võimalik Seltsi liikmeil endist viisi saada 20% hinnaalandust, missugune tingimus lao üleandmisel lepingutesse on võetud. Seltsi vanemate väljaannete ladu on antud Noor-Eestile, viimase väljaande — Soome-eesti sõnaraam. ladu aga soodsamail tingimustel Akad. Kooperatiivile. Sõnaraamatu hind on surutud alla 10 krooni, et teosele soodustada võimalikult laialdast levikut. Ka EK jooksva aastakäigu talitus on antud Ak. Kooperatiivile. Liivlastele ja lutsilastele on antud tasuta neile vastavat kirjandust.

Murdeuurimistööd on hoogsalt jätkunud, milleks on antud toetusi juhatuses otsustega Murdetoimkonna ettepanekute põhjal (lähemalt vastavas eriaruandes).

Hõimutöö alal on setu lauluemadele muretsetud Piiri- maade Kultuurkapitalilt toetusi ning Seltsi kaudu neile kuukaupa välja makstud. Soome-Eesti iseseisvuse mälestamise kapitali stipendiumiga viibis läinud suvel Soomes end täiendamas üliõpilane Kristjan Meikop.

Seltsil on olnud esindajad Fenno-Ugria asutises ning esindaja Kultuurkap. Kirjanduse Sihtkapitali Valitsuses. SKS-i 100-aastasest juubelist võttis osa Emakeele Seltsi esindaja G. Ränk. Sügisel Helsingis peetud soome-ugri keeleteadlaste kongressist võtsid osa kaks juhatuses liiget, nimelt prof. Saareste ja prof. Mägiste.

Suuremaid toetusi on Selts saanud Kultuurkapitali valitsuse osast ning Kirjanduse Sihtkapitali Valitsuselt, Tartu Ülikoolilt, Haridus-Sotsiaalministeeriumilt ja toetajaliikmelt hr. M. Jänes'elt.

Seltsi asjaajamine möödunud aastal on olnud koondatud. Nii on peale kirjanduslao ja EK talituse üleandmise raamatukauplustele Seltsi murdekogud ja arhiiv deponeeritud Tartu Ülikooli poolt loodud Eesti Keele Arhiivi (Lai tän. 34-6) ühes Seltsi sisseseaduga. Nime- eestistamise talitus on antud Toimkonna juhataja kätte. Ülejäänud asjaajamise ülesanded on olnud ühendatud Eesti Keele Arhiivis Seltsi murdekogude korraldaja ametiga, mida on läinud aastal pidanud üliõp. R. Tomson.

1931. kalendriaastal on juhatus Seltsi vastu võtnud 15 uut liiget (eelmisel a. 21). Hääleõiguslike liikmete üldarv on praegu (aastakoosoleku ajal 14. veebr. 1932) 48 (eelmisel a. 57).

Juhatuses koosseisus läinud aastal polnud muutust. Ainult uue aasta algul mag. P. Ariste välismaale asumise tõttu kutsuti juhatusse esimene kandidaat üliõp. E. D. Roos. Juhatuses liikmete vahel olid ametid jaotatud järgmiselt:

Esimees prof. A. Saareste, abi prof. J. Mägiste.
Sekretär üliõp. E. Trinkman, abi mag. P. Ariste.
Laekahoidja õpet. E. Nurm, abi õpet. A. Kašk.
Ametita juhatusliige lektor Joh. V. Veski.

E. Trinkman.

AES-i sekretär 1931.

Murdetoimkonna 1931. a. aruanne.

1931. aastal on Murdetoimkond endiselt jätkanud oma tööd. Üksikasjalikuma pildi saamiseks murdekogumistööst olgu siin esitatud lühike ülevaade 1931. aastal töötanud stipendiaatidest, aines-tiku kogumispaiakadest ja ainealadest.

Töötanud on möödunud aastal AES-i stipendiaatidena 14 murde-kogujat. Neist on töö ühes vastava aruandega loovutanud 11. Kogunud on:

1. Arike, Juhan — Tormast, peamiselt sõnavara kalanduse ja kalastuse alalt.

2. Buer-Raudsepp, Alide — Audrust, sõnavara Lisa-sõnastikkude järele ja häälikuloolist ainekku.

3. Lepp, Leida — Karksist, Saarest ja Hallistest, sõnavara peamiselt kõlbluse ja metsanduse alalt.

4. Meikop, Kristjan — Tõstamaalt, sõnavara Wiedemann'i järele.

5. Mihkla, Karl — Tõstamaalt ja Varblast, ainekku Lisa-sõnastiku järele jm.

6. Org, Iise — Paistust, sõnavara Lisasõnastiku j.

7. Remmel, Nikolai — Setust, sõnavara peamiselt Lisas-u j. ja loomakasvatuse ning heinatöö alalt.

8. Soosaar, Salme — Hiiumaalt (Emmastest, Käinast), sõnavara Wied-i ja Lisas-u j. ning ainekku kalastuse, kalanduse, kõlbluse, tuletgemise, toitute jm. aladelt.

9. Tanning, Salme — Kanepist, sõnavara peamiselt keha-katete alalt ja Räpinast Lisas-u j.

10. Tikk, Eduard — Kolga-Jaanist, ainekku Wied-i j., Kursist Lisas-u j. ja mujalt vähemaid ülesandeid.

11. Unt, Leida — Põlvast ja Võnnust, sõnavara Lisas-u j., kalanduse ja kalastuse alalt jm.

Kogujad on kõik juba ka eelmistel aastatel AES-i stipendiaatidena murdekogumisalal töötanud.

Töötatud on kokku ligi 14 kuud. Alla ühe kuu on töötanud 4 stipendiaati, umbes üks kuu 5 stipendiaati, kuna 1 stipendiaat on töötanud ligi viie kuu kestel.

Nagu aruandest selgub, on küsitlemine Wied-i j. jäänud möödu-nud aastal enam tagaplaanile. Wied-i j. on jätkatud kogumist Tõs-tamaalt (seni kogutud 54,6%), täiendavalt küsiteldud Kolga-Jaanist ja Hiiumaalt. Kokku on Wied-i j. kogutud 1931. a. 6011 sõnase-delit. Läbi on küsiteldud seejuures 840 veergu.

Enam tähelepanu on pööratud haruldasemate sõnade jälgimi-sele vastavate lisasõnastikkude najal. Selleks avaldati möödunud kevadel paljundatult A. Saareste' ja R. Tomson'i poolt koostatud „Lisasõnastiku esimene jätk“, mis sisaldab peamiselt 1930. a. AES-i kogudesse tulnud jälgimisväärsset materjali.

Lisasõnastikkude varal on kogutud sõnalist ainekku tervelt 11-st kihelkonnast, saadud on sel teel 5382 sõnasedelit.

Samuti on jätkatud ainekukogumist ideoloogilise küsitlus-meetodi abil. Ainekku on kogunud sel teel 6 stipendiaati 7-st kihelkonnast. Tähtsamaiks küsitlusaladeks olid: kalandus, kalas-tus, metsandus, heinatöö, loomakasvatus, toitlus, tuletgemine ja kõlblus. Ideoloogiliselt kogudes on saadud ainekku 4558 sedelil.

Küsitlemiseks on kasutatud ideoloogilise sõnastiku paljundatud materjale. Ühtlasi avaldati selleks ka G. Ränga, A. Määr'a ja A. Saareste poolt vastav küsitusvihk „Kalandus ja kalastus“.

Lisaks nimetatud ainekule on kogutud 15 lk. kuuldelisi tekste, 120 lk. häälikuloolist ainekku ja murdesõnu, kõnekäände ning muud materjali 2477-l sedelil.

Üldiselt on AES-i murdearhiiv täienenud möödunud aasta jook-sul 18.428 sedeli võrra.

Energiliselt on jätkatud ka murdearhiivi sisemisi korraldustöid. Lõpule on viidud möödunud aastal kõikide endiste kogude esialgne korraldustöö. Samuti on vastavatele kaartidele märgitud ainekukogumise kohad, laad ja hulk. Töötanud on sel alal üliõp. R. Tomson ja üliõp. L. Hammermann.

Murde-toimkonna koosseis oli endine. Toimkonda kuulusid: A. Saareste, J. Mägiste, A. Kask, F. Leinbock ja G. Ränk. Toimkonna juhatajaks oli prof. A. Saareste.

Koosolekuid pidas toimkond möödunud aastal kolm.

A. Kask.

Murde-toimkonna sekretär.

„Eesti Keele“ 1931. a. aruanne.¹

Toimetuse koosseis oli aasta esimesel poolel: prof. A. Saareste (peatoimetaja), lektor Joh. V. Veski ja õpet. A. Kask (liikmed) ning mag. P. Arumaa (toimetuse sekretär). Hr. Arumaa välismaale asumise järele astus toimetuse sekretäri kohale üliõp. E. Trinkman.

Ajakirja esimest numbrit trükiti endist viisi 600 eks. Neist aga saadeti ligi 200 eks. faiali proovinumbritena, et tellijate arvu tõsta. Teisest numbrist alates on „Eesti Keelt“ trükitud vähendatud määral — 450 eks.

Ajakirja suurus läinud aastaks oli määratud eelmise a. eeskujul vähendatuna — 6 nr-t à 32 lk., kokku 192 lk., kusjuures aga juba kogu sisu oleks hariliku (jooksva) iseloomuga (s. t. ilma sisuosast lisasid eraldamata).

Kuuest numbrist ilmus kevadsemestril 2 üksiknumbrit, sügissemestril, nimelt jõuluks 1 kaksiknumber (nr. 3—4) ja uuel aastal 2 üksiknumbrit, nimelt (aastakoosolekuks) veebruaris nr. 5 ja märtsis nr. 6.

Ajakirja möödunud aastakäigul on olnud kaastöölisi 24 (eelm. a. 19). Neist oli ülikooli õppejõude 7, ülikooli lõpetanuid 8, üliõpilasi 6 ja muid kaastöölisi 3. — Kirjutisi on avaldatud 33 (eelm. a. 21), peale nende on ilmunud murdetekste 5 ning kroonika-osas 4 olulisemat ülevaadet (kõiki kokku 42). Kaastööliste ja kirjutiste arvuline suurenemine näitab sisu mitmekesisustumise ja elustumise tendentsi.

E. Trinkman.

EK toimetuse sekretär 1931.

¹ Täiendatud peale aastakoosolekut ilmunud 6. nri andmetega.

Nimede-eestistamise Toimkonna aruanne 1931. a. kohta.

Toimkonna koosseis oli: J. Ainelo (juhataja), Joh. Aavik, G. Ränk, Ed. Sitska ja Joh. V. Veski.

Endiste aastate eeskujul Toimkonna juhatus peaausjalikult juhtis nimede-eestistamise propagandat nii suuliselt kui ajakirjanduse kaudu. Selleks muuseum avaldati Toimk. üleskutsed suuremais päevalehis 24. veebruaril 1. a. ja üliõpilasnimede eestistamise puhul 1. mail. Peale selle võtsid pikemalt sõna J. Ainelo „Eesti Noorus“ juubelinumbris (nr. 6 — 1931) ja M. J. Eisen „Postimehes“ Eesti nädala puhul. Ilmus lühemaid märkmeid veel mujalgi. Esimest korda kihutuseks ning selgituseks saadi sõna ka Tartu Ringhäälingus, kus prof. M. J. Eisen esines 2 korda raadiokõnes sellel teemal: esimest korda 24. II l. a. — umbes ¼ kõnet ja teist korda kevadel, mil oli pühendatud terve kõne Toimkonna 10-aastase tegevuse ülevaatele.

Toimkond ühes E. Rahvusluse Ühinguga pöördus E. Vabariigi Valitsuse poole märgukirjaga perekonnaseaduse muutmise asjus. Selles märgukirjas paluti Vabariigi Valitsust teha perekonnaseadusesse määrus, et sel puhul, kui abiellujaist mees kannab võõrapärase nime, naisel aga on eesti nimi, jäägu ühiseks perekonnanimeks naise, mitte mehe nimi. See määratagu seadusega kindlaks.

Üliõpilaskonnas juhtis propagandat Akadeemiline Nimede-eestistamise Toimkond Joh. Sõstra juhatusel, kes korraldas ka traditsioonilise nimede-eestistamise 1. mai puhul.

Akad. Emakeele Seltsi büroo sulgemisel võttis nimede-eestistamise osa juhtimise enda kätte J. Ainelo, kes on andnud nii suulist kui kirjalikku informatsiooni ning juhatus mitukümmend korda. Nii on büroo saatnud välja 1931. a. jooksul 121 kirja, andnud nõu isegi uute perekonnanimede soetamisel (muidugi see töö on tehtud tasuta).

Ühes E. Rahvusluse Ühinguga kavatseti hakata välja andma oma ajakirja ja koostati juba sellekohane kodukord. Ajakirja väljaandmise küsimus aga lükati edasi, sest praegune raske aeg ei ole seks sünnis.

J. Ainelo.

Nimede-eestistamise Toimkonna juhataja.

Stenograafia-toimkonna 1931. a. tegevuse aruanne.

Stenograafia-toimkond kutsuti ellu Akadeemilise Emakeele Seltsi juhatuse poolt üldkoosoleku vastava (26. okt. 1930) otsuse kohaselt. Toimkonda valiti: E. Ahas, A. Kask, J. Libe, M. Lubi ja V. Poissman. Toimkonnas valiti juhatajaks A. Kask ja kirjatöömatajaks M. Lubi. Hiljem koopteeriti toimkonda vastavaist huviosalisist M. Pukits, H. Haberman, E. Bakis, F. Lokk ja Anso.

Toimkond oma esimesel koosolekul võttis oma ülesandeks: 1) uurida eesti keele struktuuri, kogudes statistilist materjali häälikute, häälikühendite, silpide, sõnade jt. keelendite esinemise sake-

duse kohta, 2) selle statistilise materjali najal koostada või kohandada stenograafiasüsteem, mis kõige enam vastab eesti keele olemusele, 3) selgitada laiemale hulkadele stenograafia praktilist tähtsust ning propageerida stenograafia tarvitusele-võttu ametiasutis.

Koosolekuid on toimkond möödunud aastal pidanud kolm. Neil on refereerinud E. Ahas teemal „Stolze-Schrey' süsteem ja selle rakendus eesti keeles“ ja M. Lubi aine üle „Stenograafia kui kantseleitöö moodne ratsionaliseerimise vahend“.

Statistilise materjali alal on kogutud seni andmeid 500.000 tähe esinemise kohta, millest muide on selgunud, et sagedaimaks konsonandiks on *s*, kuna vokaaldest on esimesel kohal *a*. Kavatsusel on kogumistöö rajada laiemale alusele, rakendades üli- ja kooliõpilasi kui ka muid asjast huvitatuid.

Kavatsus on tutvuda kõigi seni olemasolevate süsteemidega, milleks tuleb hankida välismaalt vastavat kirjandust. Ühendusse on astunud Rahvusvahelise Stenograafia Liiduga ja F. v. Kunovski'ga, kelle süsteem on seni tõlgitud 25 keelde. Käsil on praegu selle süsteemi kohandamine eesti keelele.

On püütud teha propagandat stenograafia heaks ka sõnaliselt. Nii pidas toimkonna sekretär M. Lubi Tartu Linnavalitsuse ettepanekul Linnade ja Alevite Sekretäride Päeval lühikese kokkuvõtliku kõne stenograafia ajaloost, tema praegusest levingust meil ja mujal ning ta praktilisest tähtsusest elus, eriti kantseleitöös. Nimetatud kõne ilmus ajakirjas „Linnad ja alevid“ ning ilmub ka käesol. a. „Olion'is“. Toimkond otsustas kiirkirja kohta andmeid avaldama hakata ka „Postimehes“ ja „Olionis“ erilise kiirkirja-nurga all, milleks vastavaiit toimetusiilt ka nõusolek enam-vähem saadud. Toimkonna liikme E. Ahase juhatusel ilmub Tartu Kommertsgümnaasiumis kiirkirja ajakiri, mis koondab enda ümber agaramaid huviosalisi.

Toimkond kavatab jätkata oma tegevust samas suunas ning näeks meelsasti, et sellele laiaulatuselisele tööle rakenduksid veel paljud agarad ning asjast huvitatud isikud. Eriti loodab toimkond akadeemilise pere ja koolinoorsoo abile.

M. Lubi.

Kiirkirja-toimkonna sekretär.

Akad. Emakeele Seltsi koosolekuteateid.

Korraline peakoosolek 14. veebr. 1932.

Osavõtjaid 33 liiget. Juhatab enne abiesimees prof. J. Mägiste, siis esimees prof. A. Saareste, protokollib sekretär E. Trinkman.

Koosoleku avab Seltsi abiesimees prof. J. Mägiste, puudutades raskemaks muutunud olude mõju Emakeele Seltsile, kus aga, tööd ratsionaliseerides, siiski on töötatud hoogsalt ning saavutatud tähtsaid tulemusi. Kõneleja tervitab kõiki Seltsiga kaasatuliijaid. Surma läbi lahkunud Seltsi toetajaliiget dr. K. Lüüsi (Tallinnast) mälestatakse püstitõusmisega.

Ettekandes 10 aastat eesti rahvakeele uurimist annab Seltsi esimees ning Murdetoimkonna juhataja prof. A. Saareste süsteemaatilise ülevaate (üksikute alade kaupa) seni tehtud tööst murdeuurimise alal Eestis ning juhib tähelepanu täiendavatele ülesannetele, mis ootavad veel teostamist ja mis praeguste väljavaadete juu-

res oleksid teostatavad viie järgneva a. jooksul (ülevaade ilmub EK-s edaspidi). Ettekande lõpul avaldab prof. Saareste tänu kõigile asutistele ja isikutele, kes kas majandusliku toetuse või isikliku jõuga kaasa aidanud seni tehtud suurele tööle.

Aastaruannetena esitatakse: Seltsi ja juhatuse tegevuse üldaruanne 12. tegevusaasta kohta 1931, Murdetoimkonna, ajakirja „Eesti Keele“ ja Nimeede-eestistamise Toimkonna ning informatsiooni korras ka juhatuse poolt moodustatud Kiirkirja-toimkonna aruanne (neid vt. EK-s s. a., lk. 52—58).

Majandusaruande esitab laekahoidja õpet. E. Nurm, mille järele rahalise osa bilanss 31. detsembril 1931 on olnud 7055 kr. 57 senti, kusjuures Seltsil on aga suured võlad Soome-estis sõnaraamatu arvel. Revisjonitoimkonna juhataja õpet. J. Ainelo kannab ette Revisjonitoimkonna protokoll, mille järele asjaajamine on leitud olevat korras.

Kõik ametlikud aruanded võetakse vastu ühel häälel.

1932. aasta eelarve kannab ette laekahoidja E. Nurm. Eelarve, tasakaalus 9860 kroonil, võetakse vastu juhatuse poolt esitatud kujul.

Juhatusse valitakse 1932. aastaks: esimeheks prof. A. Saareste, liikmeteks: prof. J. Mägiste, lektor Joh. V. Veski, E. Trinkman, õpet. A. Kask, mag. P. Ariste ja õpet. E. Nurm. Juhatusliikmete asemikkudeks: üliõp. Ed. Roos, üliõp. M. Lubi ja õpet. V. Alto.

Revisjonitoimkonda valitakse tegevliikmeid õpet. J. Ainelo ja õpet. E. Schönberg, toetajaliikmeid adv. O. Rütli. Asemikkudeks tegevliikmeid õpet. J. Tõlp, toetajaliikmeid prov. A. Imelik.

„Eesti Keele“ toimetusse keeldub kategooriliselt end valida laskmast senine peatoimetaja A. Saareste, motiveerides seda ajapuudusega ning asjaoluga, et EK numbrite ilmumine on juhatuse otsusel seotud kindlate tähtpäevadega. Ka lektor Veski keeldub peatoimetaja kohale kandideerimisest. Prof. Saareste ettepanekul valitakse „Eesti Keele“ peatoimetajaks prof. J. Mägiste ühel häälel; liikmeteks lektor Joh. V. Veski ja prof. J. Mark¹. Asemikkudeks E. Trinkman ja õpet. K. Mihkla.

Murdetoimkonda valitakse endised tagasi ühel häälel, seega siis: juhatajaks prof. A. Saareste, liikmeteks: prof. J. Mägiste, õpet. A. Kask, mag. F. Leinbock ja mag. G. Ränk. Asemikkudeks õpet. K. Mihkla ja üliõp. Aug. Tamm.

Nimeede-eestistamise Toimkonda valitakse endised tagasi ühel häälel, samuti asemikkudeks. Seega siis: liikmeiks: õpet. J. Ainelo, mag. J. Aavik, lekt. Joh. V. Veski, üliõp. E. Sitska ja mag. G. Ränk; asemikkudeks: üliõp. Ed. Roos, prof. J. Mägiste ja P. Voolaine.

Koosolek 6. märtsil 1932.

Päevakorra esimese punkti puhul kordab prof. A. Saareste aasta-peakoosolekul peetud ettekande 10 aastat eesti rahvakeele uurimist viimast osa, süstemaatselt märkides neid kavatsusi, mida tahetakse eesti murreteuurimisel teostada lähema viie aasta jooksul, mille järele tulemused omandaksid kaunis tervikliku kuju.

¹ Tagaselja valitud, hiljem astus tagasi.

Läbirääkimistel prof. M ä g i s t e avaldab kahtlust selle optimismi kohta, et viie aasta jooksul suudetaks kõike lõpetada, sest mõni uuem ala, näit. ideoloogiline küsitlemisviis, võtab palju aega.

Prof. S a a r e s t e: 5 aastat on mõeldud täienduseks varem kavetatud 10-le, mille jooksul kõike pole veel teostada suudetud, sest nõuded on vahepeal kasvanud. Vähemal määral uurimine kestab ju loomulikult alati edasi.

Ettekandes *Uusimaid indo-euroopa laenusoove* võtab üliõp. O. K u k k u r käsitlusele Joh. Aavik'u hiljuti avaldatud 1000 (=100) uut tüvisõna, puudutades „sõnadeloomise“ meetodeid ning esitatud tüvisõnade algupära.

Algul mainib kõneleja, et Aaviku uued sõnad autori järele olevat loodud ei millestki, mille juures aga põhjust on enam kui kahelda. Aaviku lähtekoht (juba *Keeleuuenduse äärmistes võimalustes*), et „keel on masin“, võrduvat vana keelefilosoofia ekslikule käsitusele, sest keel on ennemini organism. Keele loomine pidavat sündima keele loomule omaste printsiipide järele, mille vastu aga Aavik kõvasti eksivat oma mehhanistliku käsitlusega.

Ms. mainib kõneleja Aaviku edvistavat ja ebaausat stiili, mis olevat võib-olla äritehniliseks võtteks, lubab aga stiiliküsimustest mööda minna, et vältida isiklikkust.

Uute sõnade maksuselepäas on tingitud asjaoludest: 1) kas neid sõnu on tarvis ja 2) kas nad meeldivad. Aavik usutleb, et valik on hea, pidades oma maitset küllaldaseks aluseks. Aga juba Kant ütles, ja enne tedagi on öeldud, et maitse üle võib palju vaielda...

Ettekandja käsitleb üksikasjaliselt Aaviku uute sõnade korduva moodustusvõtteid, eraldades 1) otseseid ehk lihtlaene, mis võetud soome keelest, mitmest uuest keelest (saksa, prantsuse, inglise) ning vanadest keeltest (ladina, kreeka); 2) häälikkuult muudetud, kohandatud laenusid, mida Aavik ei märkivat laenudeks; nende seas a) häälikkohandusi, b) sisulisi kohandusi jne. Autori tutvustatud aparatuur, kuidas sõna moodustatud, näit. *re(vo)l(ver) > relv*, olevatki harilik siin läbikäiv tehnika, nimelt: väljajätmised, sissepaigutamised, substituutsioon ja metatees, nii oma keele kui võõrail aineil. Uuendusena esineb kontaminatsioon (*vasn < va(na)s(õ)n(a)* jt.).

Rohkeid näiteid esitelles kõneleja valgustab sõnade oletatud allikaid eri keeltest, nende tähendusmuutumisi, ms. haruldusena esinevat tähenduskontrasti võtet, metafoorilisi tähendusüirdumisi jm.

Rahvakeeles sünnib sarnane kohandamine ja moodustamine võib-olla teadvusetult, keeleuuenduses alati teadlikult, mittefoneetiliselt, sisust lähtuvail põhjustel, minnes sageli sümbolistlikku müstikasse...

Lõpuks loeb kõneleja ette kõik Aaviku 127 uut sõna, neile juurde lisades Aaviku esitatud ja esitamata jäetud (oletatavad) allik-vastõed. Selle järele selgub, et ainult kümmekond sõna on niisuguseid, mille kohta mingit allikat pole teatud oletada (= alla 10%).

Viimaks heidab kõneleja ette Aavikule, et laenusid, mis peaksid olema laenudena märgitud, on kunstlikult loodutena esitatud [*veenma < (con)vain(cre)*].

L ä b i r ä ä k i m i s t e algul teeb koosoleku juhataja prof. M ä g i s t e enda ning enne ettekande lõppu lahkunud koosoleku esimese juhataja prof. Saareste nimel märkuse, et Aaviku teose stiili ei saa nimetada ebaausaks ega nimetada äriliseks võtteks, missuguse väljenduse ettekandja peaks tagasi võtma: Aavik on enamasti omal kulul, seega eneseohverduslikult tegutsenud, ning koguni tema ärilise ettevaatamatuse tulemuseks on meie keeleuuenduse vili.

Kukkur: Olen seda väitnud teadlikult ning jään selle juurde teiskordselt. Tõendusi võin tsiteerida „Keeleuenduse äärmistest võimalustest“, kui soovitakse.

Prof. Mägiste tunnistab Aaviku stiili uurimise isiklikuks asjaks ning juhib läbirääkimised sisulisele alale.

Prof. Mägiste sõna võttes nimetab end 7 a. eest lugenud olevat viimati nimetatud A. brošüüri, mille kohta ta siis valmistanud ettekande, mis tookord jäänud trükkis avaldamata. Praegu olevat tal valmimisel selle uuendatud ning täiendatud redaktsioon. Lugemisel olevat tal tekkinud mitmed sarnased assotsiatsioonid, mis siingi nüüd esitatud. Kuid loojale võib mõni võõrsõna ka alateadvuses loomise kaastegurina esineda. Autori aususes pole õigust kahelda, suure osa teadlikult tarvitatud võõrsõna-allikaid on ta kätte näidanud. Valiku määrab harilikult tuttav sõna, mil teel ongi paljud sõnad loodud. Aaviku suur keeltetundmine on olnud asjale kasuks; nii võivad näit. mõned ettekandja poolt allikata jäänud sõnad olla võetud koguni araabia keelest, millega A. viimasel ajal tegutsenud.

Mõne sõna puhul võib oletada ka ürgloomingut vastavail psüühilistel alustel, näit. *põrpima* mitte analoogia teel sõnast *põrkama*, vaid kahekordistamise tungist *põr-põr*.

Kogu A. loomingu ei ole teaduslikult võetav, vaid propaganda-loominguna, millelt ei saa nõuda täpsust (näit. esineb A-l eksitusi tsitaatides). Mis süüdistuse toonis oli ette kantud, see paika ei pea: brošüürides on A. lähtunud mitte ärilisist, vaid ideelisist motiivist. Mis erapooletult öeldud, seda ütlesin 7 a. eest ning võin nüüdki pooldada neid märkusi.

Hr. Kukkur on asja juurde asunud väga subjektiivselt ega ole kahjuks tähelepanelikult kogu arvustatavat brošüüri läbigi lugenud (näit. etümologiseerib sõnu, mille võõrallikad A. on andnud, uuesti ja peadpöörítavalt — mõned ilusad soome laensõnad saksa sõnade moondisiks jm.).

Õpet. A. Kask: Aaviku raamatule ei saa läheneda kui teaduslikule, vaid kui propagandateosele. Referent ei asunud asja juurde küllalt objektiivselt. Teistel vist ei jäänud brošüüri lugedes muljet, et kõik sõnad oleksid ei-millestki loodud. Võõrkeelsete sõnade aluseks-olemist pole Aavik eitanud, kuid igakord pole ta sellest olnud teadlik. Arvustada võib teost veel teiselt seisukohalt, küsides nimelt, kas need sõnad on tingimata tarvilikud ja kas nad on paremad kui endised. Näit. *luger* pole parem kui *luukere*, samuti mitmed muudki tekitavad küsimuse, miks uus sõna on loodud teise asemele.

Nii kui Aavik loonud, nii ka Kukkur arvustanud. Allikate otsimisel võib olla eriarvamusi, ning siin tundub meelevaldsust. Aaviku sõnadest suur osa on kahtlemata loodud võõrastel mõjudel, kuid see iseenesest pole veel pahe, kui sõnad peaksid olema head. — Juba Grenzstein ja Hermann löid palju uusi sõnu, millest aga väike % läbi läinud. Sama võib arvata ka Aaviku poolt loodud sõnadest. — Tõlkijail tuleks olla ettevaatlik uute sõnade tarvituselevõtmisel.

Hr. Kukkur: Aavik nimetab seda enneolematuks, ometi prantsuseski on seda ette tulnud.

Õpet. J. Ainele: Paljastamine on praegusel ajal moes, kuid võib saada saatuslikuks ka paljastajale endale. Kõik oletused ei pea paika. Näit. *laup* ei ole vene keelest võetud лоб. Ühe teksti ladumisel oli sõnas *lauda* täht *d* laotud tagurpidi, nii et tuli *laupa*; lektor Veski küsis äärmärkuses, mis sõna võiks olla *laubas*, gen. *laupa*; eksitus tuli ilmsiks, kuid Aavik leidis, et sellest on võimalik

saada uus tüvisõna eesti keelde — *laup*, gen. *lauba*. Sõna loojaks sai nii 6 a. eest tundmatu trükiladuja. Sisundmine sõnale teostus Aaviku poolt hiljem.

Hr. K u k k u r: Häälikkuju võib olla juhuslik, ning siin võib oletustes eksida. Sisundmine on aga sama oluline kui häälikute kombineerimine.

E. T.

Kroonika.

Tartu Keeleuendusühingu

avalikul kõnekoosolekul 9. märtsil s. a. Tartus esines mag. Joh. A a v i k ettekandega *Ametlik ja uuenduslik keel*. Kõneleja heitis ette ametlikule keelele eriti liiga kaugele minevaid uuendusi, mis kokku ei lange tema heakspidamiste ja meetoditega [nii näit. uute sõnade loomist tuletamise printsiibi järele, rõhu ettetoomist võõrsõnades (nagu *meetod pro metood, politika pro poliitika*), *-tus ja -tis* lõppudes tähenduslikku vahetegemist jms.]. Kõneleja kandis ette teemale vastava pealkirja all tuhandetes eks-ides trükkida ja levitada kavatsatud lendlehe käsikirja, milles loendatakse uuendusliku keele hüved ning ametliku keele puudused, seejuures eriti süüdistades ÕS-u autorit ning ÕS-u järele käijaid. Ametlik keel olevat Veski' keel, sellepärast tulevat selle maksvus kaotada. Uuenduste nimestlikku, mille eest tulevat võidelda, pidas kõneleja tarvilikuks ka nende allesjätmist, mis ametlikku keelde vastu võetud, sest liikumisele olevat see kasulik. Koos muudega oleks võimalik siis jäbi suruda ka neid, mis pika aja jooksul tunnustamist pole leidnud¹. ÕS-u toimetajale kõneleja heitis ette diktaatorlikku võimu ning ÕS-u tarvitajale sõnakuulmist. Kui läbirääkimistel märgiti, et neis on ametliku keele tugevus, asus hr. Aavik seisukohale, et nüüdsest peale tuleb kõigil keeleuenduse poolehoidjail vastuvaidlemata kuulata tema sõna ja nõus olla võimalikult kõigi tema uuendustega, eriti mõningatega, millest ta mingil tingimusel ei loobu (näit. *liigent*), muidu ei saavutatavat midagi; vastasel korral ta kas või asutab veel uue ühingu... Igatahes kavatsusel on uus rünnak. Kas aga diktaatorluse jätkamine ja kõvendamine hr. Aaviku poolt keeleuenduse poolehoidjate arvu tõstab, on küsitav.

E. T.

Eesti Kirjanikkude Liidu

avalikul kõnekoosolekul 20. märtsil s. a. esines mag. Joh. A a v i k ettekandega *Keel ja kirjanikud*. Loomulikult võttis kõneleja siingi üles „ametliku ning uuendusliku keele“ vahekorra, kuid püsis seekord tagasihoidlikumais piires.

I osas puudutab A. õigekeelsust kirjanike töodes, mis peaksid olema vabad vigadest, mis on vead nii ametliku kui uuendusliku keele seisukohalt. Näiteis märgib kõneleja aga ka neid vorme, mis kas pole vead või on seda mõne keelemehe uuenduskavatsuste järele (näit. *elab Vanal tänaval pro A. Vanas tänavas*).

¹ Selle lause ja mõned järgnevad väited tunduvad minule lekt. Aaviku mõnigi kord paradoksaalselt väljendatud mõtet subjektiveerimise mõistmisena. Kahjuks puudusin kõnealusel koosolekul, sellepärast piirdun ainult selle märkusega.

Päätoim.

II osas puudutab A. uuend. keele väikesi erinevusi ametlikust keelest, mille hulk on väga suur ja mis olevatki praegu kibedaima võitluse aluseks (näit. uuend. keele *kompekk* pro *-vekk*, *juure* pro *juurde*, *jatkama* pro *jätkama*, *-tus* pro *-tis*, *päivi* pro *päevi*, *kumardama* pro *kummardama*, *komma* pro *koma*, *poliitika*, *metood*, *teater*, *psüühke*, *muusa*, *suhtub sellele*, *võrdub sellele* jm). Tähelepanu väärib ms. ettepanek eestipäraste perekonnanimede (üldnime taoliselt) käänamisel teatud määral jätta muutmata tüve: nii mitte *Kaldale*, *Lambale*, *Oinalle*, *Libedale*, vaid nagu vöörsonu: *Kallas'ele*, *Oinas'ele*, *Lammas'ele*, *Libe'le*. Vöörnimede taoliselt käänamise puhul saavat maskeerida kokkulangemist loomanimetustega ja üldse nimesid eufemiseerida. Uute sõnade alal väidab A., et tema loodud *neitima* olevat parem kui ametliku keele *niitama* (= konstafeerima), *neimama* parem kui *nekkama* jms. Keeluuendustele suhtutavat väga kriitiliselt, kuid uuendused, mis maksma pannakse ametlike asutiste otsustega, võetavat vastu ilma kriitikata. Fikseerimine olevat enne-aegne, mille läbi keelde tulevat palju halbu vorme.

Viimaks (III) tulevad kõne alla suur-uuendused, *-nd*, *-tet* ja *y*, millest Siuru aegadest saadik paljud kirjanikud loobunud. Kuid suurimad uuendused ei vananevat kunagi. Praegune keeluuenduse hall aeg võivat mööduda ning nendegi suhtes võivat sündida veel uskumatuid asju. Kokkuvöttes: ametlik keel pole hea ning see ei vääri fikseerimist tuleviku üldmaksvaks keeleks.

Läbirääkimistel väidab õpet. A. Kask, et A. astub vastu oma uuendusele, kui ametlik keel on selle omaks võtnud (näit. enne *suhtub sellesse*, nüüd *suhtub sellele*). Siht on meil ometi hea ühine keel, ükskõik kummaltpool see tuleb.

Õpet. J. Ainelo heidab A-le ette sagedast meelemuutust keeleliste vormide suhtes, mille järele ka hea tahtmise korral ei jõuta sammuda. Alus peab aga olema kindel.

Mag. Silvet: Korrektoritel peab olema kindel norm, mille järele mehaaniliselt tuleb käia, ja veel enam kirjanikel, et olla vaba loominguga jaoks.

Kirjanik mag. Joh. Semper: Kirjanikud võtavad mõlemalt poolt seda, mis nende keeleinstinkti järele on hea, ning nende rahvakeele instinkt on enamasti õige. Kirjanik valib, kuid kirjaniku seisukohalt on tarvis, et keel võimalikult kiiresti fikseeritaks.

Kirjan. H. Visnapuu: Loomulikus olukorras peaksid õieti kirjanikud olema kirjakeele määrarjad oma valitud keeletarvitusviisiga, kuid meil on maksev ametliku keele surve, mis tõttu peame alistuma oma „vaenlasele“, kes kaitseb ka meie vabadusi. Surve edasikestmine võib viia äkilisele pöördele selle kahjuks.

Mag. Aavik hoiatab veel halva keele fikseerimise eest: pärast saavat parem keel, keele enda kasu nõudvat seda.

E. T.

Toimetusele ja AES-ile saadetud kirjandust 1931.

Virittäjä 1931 — Nr. 4. Sisuks ms.: E. A. Saarimaa, Tyyli-seikat lukemisen yhteydessä keskikoulussa. Oskar Loorits, Eesti-liivi kalurite sõnakeeld ja salakeel (21 lk.). V. A. Haila, Riita kirjallisuuden valinnasta Saksan oppikoulussa. Kirjanduse arvustuste seas: V. Grünthal, Uusia sanakirjoja heimokielen alalta (Lauri Kettunen, Eestiläis-suomalainen taskusanakirja. Leeni Vesterinen, Suomalais-eestiläinen pienoissanakirja, Eestiläis-suomalainen pienoissanakirja).

E. C-g: Aarne Anttila, Elias Lönnrot, elämä ja toiminta I. Oigekeelsuskäsimustest: Johan Vasenius, Suomen kirjakielen normalisoiminen. L. H., „Suljettu tavu“ pois — sijaan *umpinainen tavu, umpitavu*.

Kuukiri Eesti Kirjandus 1931 — Nr. 12. Sisuks ms.: A. O r a s, Mõtteid tõlkekirjanduse puhul. Paul Viires, Fr. Tuglas'e ilukirjanduslik stiil (lõpp). A. A n n i, Kreutzwald'i kalendrijutud (lõpp). L. K e t t u n e n, „Viro“ ja „Eesti“ Soomes. M. T e d r e: H. Haljaspõld, Võõrsõnade leksikon.

Kasvatus 1931 — Nr. 10. Sisus ms.: Joh. K ä i s, Eesti Entsüklopeedia I (arvustus). Eesti keele õpetajate IV kongress (lõpp).

Üliõpilasleht 1931 — Nr. 13. Sisus ms.: Armas L u u k k o, Soome üliõpilaste kodukohaurimisest.

Looming 1931 — Nr. 10. Sisus ms.: Fr. T u g l a s, Eesti Kirjameeste Seltsi asutamine. G. S u i t s, Kreutzwaldi eluloo algallikail.

Ajalooline Ajakiri 1931 — Nr. 1—4. Nr. 4 Varia's ms. O. L. arvustus: Materjale Maltsveti liikumise kohta. Toimetanud A. Kruusberg.

Kuukiri Eesti Arst 1931 — Nr. 1—12. Sisus ms. H. N o r m a n n, F. R. Kreutzwald'i arstieksamelst (nr. 12, 6 lk.).

Õigus 1931 — Nr. 1—10. Õiguse erilisa: X õigusteadlaste päeva protokollid 1931. 80 lk.

Põllumajandusliku ajakirja Agronoomia kümne aastakäigu (1921—1930) bibliograafia. Koostanud J. Mets ja Elmar Roger, 1931.

N. *Treumuth* ja O. *Liiv*, Polonica Eesti Riigi Keskarhiivis. Tartu 1931, E. R. Keskarhiivi Toim. nr. 1. 160 lk.

Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I. Tartu 1925. 160 lk. II. — Tartu 1926. 220 lk. III. — Tartu 1927. 516 lk. Sisuks: I. M a n n i n e n, Eesti rahvariiete ajalugu. IV. — Tartu 1928. 172 lk. V. — Tartu 1929. 212 lk. VI (1930). — Tartu 1931. 176 lk. Sisus ms. R. A n t i k, Eesti rahvuslik arhiivraamatukogu (35 lk.). Kõik aastaraamatud rikkalikult piltidega varustatud ning sisaldavad (peale III) artikleid etnograafia alalt.

Eesti rahvariiete album. Tartu 1927, ERM. 17 värvilist tabelit I. *Manninen*, Rahvateaduslike kogude juht. Tartu 1928, ERM. 134 lk.

A. *Hämäläinen*, Keski-Suomen kansanrakennukset. Asunto-historiallinen tutkimus. 240 kuvaa ja piirrosta. Helsinki 1930, SKS-n Toim. 186. osa. 368 lk.

Juuso *Mustonen*. Inkerin suomalaiset seurakunnat. Liitteenä kartta nimihakemistoineen. Helsinki 1931, SKS-n Toim. 191. osa. 88 lk.

Lauri *Kettunen*, Suomen murteet. I. — Murrenäytteitä. 294 lk. II. — Murrealueet. 209 lk. Helsinki 1930, SKS-n Toim. 188. osa.

Suomi. Kirjoituksia isänmaallisista aineista. Toimittanut SKS. V jakso 9. osa. Helsinki 1930. Hinta 60 mk.

Suomi. V, 10. Juhlajulkaisu Tohtori E. A. Tunkelon täyttäessä 60 vuotta 27. IV 1930. Helsinki 1930. Hinta 60 mk. Sisuks ms.: Aarne Anttila, Elias Lönnrot ja vapaehtoinen tutkinto suomen kielessä. Kai D o n n e r, Kielimaantieteellisistä tutkimuksista Suomessa. V. G r ü n t h a l, Eräistä yksitavuisista sanoista ja niiden rinnakkaismuodoista virossa. Lauri K e t t u n e n, Suomen *avata* ja *aukaista* sanaperheinen. Julius Mark, Suomen *kopara*. Julius M ä g i s t e, Ensi tavun vokaalivälisaatiosta virossa (16 lk.). Albert S a a r e s t e, Viron kielikartaston julkaisemisaikeesta (14 lk.). Laina S y r j ä n e n, Suomen kielen *d* ja Elias Lönnrot (44 lk.). Aarni P e n t t i l ä, Suomen attributista (27 lk.).

Vastutav toimetaja: Julius Mägiste.

Väljaandja: Akadeemiline Emakeele Selts.

Eesti Kirjastus-Ühisus „Postimehe“ trükk, Tartus. 29. IV 1932.

I l m u n u d :

SOOME-EESTI SÕNARAAMAT

Toimetanud
JULIUS MÄGISTE

*

Nimetatud sõnaraamat ei ole üksnes kuiw sõnade kogu, waid selles leidub rohkesti kõnekäände, lausenäiteid, käändetarvitamise näiteid verbide juures, idiomaatilisi väljenduswiise ja muud mitmekülgselt ainesrikku, mis on tähtis õppijaille, tõlkijaille ja kõigile keeletarvitajaille. Silmas on peetud ka igakülgselt teaduslikku terminoloogiat. Peale muu sõnavara sisaldab sõnastik ka waliku kohanimesid ja kõige tarwitatavamaid soome sõnalühendeid. Autor on tunnud kui hea soome keele ja soome murrete tundja. Lehekülje trükimahut on umbes kaks korda suurem kui ÕS-u lk. oma. Teos on ainulaadne ulatuselt, ajakohasuselt ja kompetentsuselt.

*

AKADEEMILISE EMAKEELE SELTSI
KIRJASTUS, TARTUS 1931

VIII+688 lehekülge, hind 9 kr. 75 s.

Pealadu

Akadeemilise Kooperatiivi raamatukaupl.
Tartus, Jaani 7, telef. 63

KEELETEADUSLIK AJAKIRI EESTI KEEL

(XI aastakäik, 1932)

Ilmub Akad. Emakeele Seltsi toimetusel, aasta kohta kuus numbrit, à 32 lk., kokku 192 lk. Tellimise hind aastaks sisemaale 2 kr., välismaale 2 kr. 50 s., pooleks aastaks sisemaale 1 kr. Üksiku numbri hind 35 s. Tellimisi võtavad vastu kõik postiasutised ja linnades suuremad raamatukauplused. Üksikuid numbreid on müügil Tallinnas Tall. E. Kirj. Üh. „Päevalehe“, Tartus O./Ü. „Noor-Eesti“ ja Akad. Kooperatiivi raamatukaupluses. Viimases ka talitus (Tartu, Jaani 7, telef. 63).

Varemad aastakäigud:

- I—IV aastak., 1922—1925, à 192 lk.,
brošeeritud, hind à 2 kr. — s.
V—VIII aastak., 1926—1929, à 256 lk.,
brošeeritud, hind à 3 kr. 20 s.
IX—X aastak., 1930—1931, à 192 lk.,
brošeeritud, hind à 2 kr. 50 s.

Raamatukogudele ja koolidele 15%, Seltsi liikmeile 20% hinnalandust. Saada Noor-Eesti raamatukauplusest.

Toimetus: Tartu, Veski 9—5. Tel. 6-55.

Muid Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetisi:

Eestlasele eesti nimi. Hind 50 s.

15.000 uut sugunime. Hind 50 s.

Litvi lugemikud I, II, III, IV, V à 25—40 s.

Soome kirjastik. Nr. 2, 3, 4, à 25—30 s.

Setu lugemik I, II. Hind 50 ja 75 s.

Valik grammatilisi oskussõnu. Hind 25 s.

Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi. A. Saareste ja A. R. Cederberg. Vihk I. Hind 2 kr. — Vihk II. Hind 2 kr. 50 s.

Tundmused tegurina keelearengus. A. Saareste. Hind 50 s.

Esimene katse eesti keele kõnemeloodia võrdlevas uurimises. W. E. Peters. Hind 1 kr.

Eksperimentaalfoneetika alged. W. E. Peters. Hind 40 s.

Eesfipäraseid isikunimesid. J. Mägiste. Hind 1 kr.

Wanradt-Kõlli katekismuse katkendid. Välja andnud A. Saareste. Hind 40 s.

Esimese eestikeelse raamatu, Wanradt-Kõlli katekismuse keelest. A. Saareste. Hind 40 s.

Verbi paigutus Fählmann'il ja nüüdseld sõnajarje-küsimusi. Harald Paukson. Hind 40 s.

Keel ja loogika. A. Koort. Hind 50 senti.

Algsoome 1. silbi *eü* eesti keeles. J. Mägiste. Hind 30 senti.

Murdetekstid (erilehtedel) à 5 s.

Ladu: O/Ü. Noor-Eesti, Rütli tän. 4, Tartus.

Soome-eesti sõnaraamat. Toimetanud Julius Mägiste. AES-i kirjastus, Tartu 1931. VIII—688 lk. Hind 9 kr. 75 s.

Ladu: Akad. Kooperat. raamatukauplus, Jaani 7, Tartus.